Dat heeft al naar men zeggen kan de honden zeer verdroten

De cyclus van konijnen en honden in het Gorleston Psalterium

Martijn van Weele
s4717600
Masterscriptie kunstgeschiedenis
C.A. Veelenturf
21-07-2021

Inhoud

Inhoud **1**

Inleiding **2**

Beschrijving **3**

Dieren als symbolen voor en door menselijk gedrag **8**

Het konijn, vluchtend naar vroomheid 11
Het hert, symbool van vroomheid 17
De hond, jagende duivel 18
De slak, symbool van lafheid 22

De jacht en de omgekeerde wereld **26**

De cyclus van de konijnen in het Gorleston Psalterium **30**

Conclusie **41**

Literatuur **44**

Afbeeldingen **47**

Inleiding

In onze zoektocht naar het wonderlijke en het fantastische zien we vaak alledaagse dingen over het hoofd. Wie denkt aan marge-drolerieën in middeleeuwse manuscripten zal waarschijnlijk eerst monsterlijke gedrochten voor zich zien; wonderlijke chimaera's die door de illuminator verzonnen zijn en waarvan wij ons eeuwig kunnen afvragen in hoeverre ze daar staan om de pagina op te luisteren en in hoeverre ze een symbolische betekenis hebben. Niet minder belangrijk voor de duiding van middeleeuwse marge-illuminatie zijn echter de meer gewone wezens die we daar vinden. Mensen en vooral dieren in deze drolerieën spelen vaak een belangrijke rol in de symboliek van de marges en zijn zeker niet minder interessant. In dit werkstuk analyseer ik de symbolische betekenis van de konijnen in de marge-illuminatie van het veertiende-eeuwse Gorleston Psalterium.

In de marge-illuminatie van middeleeuwse manuscripten is vaak een omgekeerde wereld te zien. Toen ik aan dit werkstuk begon was het mijn bedoeling om een verband te leggen tussen deze omgekeerde wereld en de hel zoals die voorkomt in de beeldtaal van de middeleeuwse kunst, specifiek in de schilderijen van Jeroen Bosch. Voor Jeroen Bosch is de hel de plaats waar onze zonden in deze wereld worden omgekeerd en zo tot onze straffen worden. In de hel wordt de jager prooi en de prooi jager (afb. 1). In mijn vooronderzoek kwam ik echter het Gorleston Psalterium tegen, waarin iets veel interessanters aan de hand is; de marge-illuminatie in dit manuscript laat ons niet de hel zien, maar vertelt een verhaal over konijnen die in opstand komen tegen de honden die op hen jagen, en deze honden uiteindelijk onderwerpen. In deze cyclus is eveneens sprake van een omgekeerde wereld, maar niet op dezelfde manier als in de werken van Bosch.

In dit werkstuk geef ik eerst een beschrijving van het Gorleston Psalterium. Vervolgens ga ik in op de individuele symboliek van de verschillende dieren in het Gorleston Psalterium die belangrijk zijn voor deze cyclus van konijnen en honden. De belangrijke dieren in deze cyclus zijn het konijn, het hert, de hond en de slak. Eveneens ga ik in op de symboliek van de jacht, hoe de jacht zelf in de middeleeuwse symboliek een omgekeerde wereld is, en hoe die jacht als het ware wordt omgekeerd. Tenslotte toon ik de cyclus van hazen en honden in het Gorleston Psalterium met afbeeldingen uit de marge-illuminatie van het handschrift, en probeer ik daar verklaringen voor te geven.

Beschrijving

Het Gorleston Psalterium is een Engels psalterium vervaardigd tussen 1310 en 1324.[1] Het bevindt zich in Londen in de British Library en draagt het objectnummer Add MS 49622. Het is een codex geschreven op velijn en is 325 millimeter hoog en 235 millimeter breed. Het bevat in totaal 228 folia. De tekstblokken op de bladen zijn 240 millimeter hoog en 140 millimeter breed en liggen dicht tegen de binnenrand van de bladzijden en dichter tegen de bovenrand dan tegen de benedenrand. De tekstblokken hebben in het grootste deel van het psalterium slechts één kolom, met slechts op folia 226v tot en met 228r twee kolommen. De tekstblokken hebben elk zestien regels. De tekst is geschreven in een gotisch schrift en lijkt grotendeels van de hand van een enkele schrijver.[2]

Het manuscript bevat een kalender die loopt van folio 1r tot 6v Van folio 7r tot en met 190v lopen de Psalmen, gevolgd door andere bijbelse hymnen of kantieken op folia 190v tot en met 206r. Folia 206r tot en met 208v bevatten de Geloofsbelijdenis van Athanasius. Folia 208v tot en met 214r bevatten een litanie, gevolgd door een collectagebed op folia 214r en 214v, en het dodenofficie op folia 215r tot en met 223r. Folia 223v tot en met 225v bevatten gebeden en folia 225v tot en met 226r bevatten nog een hymne. Folio 7, met op de recto-zijde een afbeelding van de kruisiging en op de verso-zijde een gebed, evenals folia 226v tot en met 228r met een tweede litanie, zijn latere toevoegingen aan het psalterium.[3]

Het Gorleston Psalterium is uitgebreid geïllumineerd. Het bevat in totaal dertien grote gehistorieerde initialen met een volledig kader om de tekst heen, en daarnaast nog 145 kleinere gehistorieerde initialen. Het staat vooral bekend om de geïllumineerde Beatus-pagina, waarop de Boom van Jesse op prachtige is wijze is weergegeven (afb. 29).[4] De meeste pagina's hebben een gedeeltelijk kader, vaak bestaande uit een stok aan de linkerzijde van het blad die boven en onder de tekst uitloopt in bladranken. De marges worden door het manuscript heen bevolkt door uiteenlopende menselijke, dierlijke en monsterlijke figuren. Ook de regelvulling wordt op verscheidene plaatsen in het manuscript bevolkt door deze figuren.

Konijnen komen veel voor in het manuscript. Ze zijn op verscheidene plaatsen te zien in konijnenholen. Op folia 132v en 150r is te zien hoe een man een hek timmert om een konijnenhol heen (afb. 55, 59). Eveneens wordt er op ze gejaagd door mensen en honden, maar ook door apen, kentauren en andere wezens. Andere terugkerende dieren waarop

[1] Nishimura 2007, 201.
[2] British Library Board.
[3] Pächt 1943, 53.
[4] Nishimura 2007, 207.

gejaagd wordt zijn everzwijnen en herten. Op folio 177v is te zien hoe een hert zich verbergt in een konijnenhol. Het Gorleston Psalterium is uniek onder vergelijkbare manuscripten omdat de afgebeelde jachtscènes niet noodzakelijkerwijs een allegorische betekenis lijken te hebben.[5] De konijnen worden echter niet altijd opgejaagd en zijn ook niet altijd weerloze dieren; op verscheidene plaatsen in het psalterium zijn zij uitgedost in mensenkleren of vertonen zij menselijk gedrag. Hier en daar hebben zij wapens of gereedschap ter hand genomen (afb. 47, 52). Eveneens zijn er plaatsen in het psalterium waar de konijnen de rollen omdraaien en op hun jagers en op hun roofdieren jagen. In sommige scènes hebben zij hun belagers zelfs overwonnen. Het zijn vooral de honden tegen wie de konijnen in opstand komen. Op folio 88v is bijvoorbeeld onderaan de pagina te zien hoe een konijn een hond de blaasbalgen van een orgel laat bedienen waar hij zelf op speelt, en verder op folio 133r is bovenaan de pagina te zien hoe de konijnen een processie houden met kaarsen, klokken, een kruis en een wierookvat, waarbij ze twee honden een ark laten dragen (afb. 50, 56). Behalve in hun hun konijnenholen schuilen konijnen ook op verscheidene plaatsen in kappen en in trompetten (afb. 39, 67).

Zoals in een aantal eerdere manuscripten is ook in het Gorleston Psalterium op verscheidene plaatsen te zien hoe mensen de strijd aangaan met slakken, of juist hun wapens voor het dier neerleggen en om genade bidden (afb. 58, 61). Tenslotte is op folio 179v een chimaera te zien met het lichaam van een slak en de kop van een hond tegenover een chimaera met het achterlijf van een leeuw en de kop van een konijn met een mantel om (afb. 66).

Het Gorleston Psalterium is onderdeel van de East Anglian Group; een groep veertiende-eeuwse, rijk gedecoreerde Engelse manuscripten.[6] Andere manuscripten uit deze groep zijn het Ormesby Psalterium (Oxford, Bodleian Library, MS Douce 366), het Saint-Omer Psalterium (Londen, British Library, Yates Thompson MS 14), het Luttrell Psalterium (Londen, British Library, Add. MS 42130) en het Douai Psalterium (Douai, Bibliothèque municipale, MS 171).[7] Deze groep manuscripten wordt gekenmerkt door zeer wereldse illuminatie, met veel gedetailleerde verwijzingen naar het dagelijks leven.[8] De marge-illuminatie in deze manuscripten is vaak zeer energetisch en zit vol met veel grove humor.[9] De groep is daarmee grotendeels representatief voor veertiende-eeuwse gotische

[5] Nishimura 2008, 208.
[6] Sandler 1986, 27.
[7] Nishimura 2007, 205.
[8] Backhouse 1989, 9.
[9] Sandler 1986, 27.

boekverluchting uit Engeland.[10] De groep vertoont echter eveneens invloeden uit Frans-Vlaanderen.[11]

Het Gorleston Psalterium wordt zo genoemd vanwege de kalender aan het begin van het handschrift. Op folio 2r is in de kalender van het psalterium op 8 maart het feest weergegeven van de inwijding van de Sint-Andreaskerk van Gorleston in Norfolk.[12] Het verband tussen het psalterium en de Sint-Andreaskerk van Gorleston wordt versterkt door het feit dat de apostel Andreas, die de beschermheilige van deze kerk was, prominent is afgebeeld op op folio 11v van het psalterium (afb. 31).[13] Dit soort prominente verwijzingen naar heiligen en verwijzingen naar de stichting van kerken zijn gebruikelijke manieren om manuscripten als het Gorleston Psalterium te dateren en te plaatsen.[14]

De opdrachtgever van het Gorleston Psalterium is waarschijnlijk John VIII, graaf van Warrene, die leefde van 1286 tot 1347.[15] Deze aanname kan gemaakt worden om verscheidene redenen; allereerst komt zijn wapen, dat bestaat uit een schaakbordpatroon van blauw en goud, zeer veel voor in het manuscript. Dit wapen is goed te zien op folio 9r (afb. 30). Andere opdrachtgevers zijn door verschillende auteurs voorgesteld aan de hand van de verscheidene andere, meer gedetailleerde wapens die ook in het manuscript voorkomen, waaronder bijvoorbeeld een rode steigerende leeuw op een achtergrond van goud en groen; dit is het op folia 68v en 70v weergegeven wapen van Roger Bigod, de vijfde graaf van Norfolk en maarschalk van Engeland, die leefde van 1270 tot 1306 (afb. 42, 43). Sydney Cockerell stelde hem voor als de opdrachtgever en oorspronkelijke eigenaar van het Gorleston Psalterium in zijn monografie over het manuscript uit 1907.[16] Zijn redenering berust op de ongebruikelijke plaatsing van het wapen op vooral folio 70v; naast een lezende figuur in een initiaal.[17] Het wapen van de graaf van Warrene komt echter veel vaker voor dan enig ander wapen in het manuscript. Het komt zeker vaker voor dan de schilden met het wapen van Roger Bigod, waarvan er slechts twee te vinden zijn in het hele psalterium, en het is het enige wapen dat in de initialen van Psalmen wordt weergegeven (afb. 64).[18] Bovendien is het Gorleston Psalterium te jong om gemaakt te zijn in opdracht van de andere edellieden van wie de wapenschilden in het manuscript voorkomen, aangezien de meesten van hen in de veertiende eeuw veel aan prominentie verloren hadden.[19]

[10] Sandler 1986, 16.
[11] Thompson 1908, 146.
[12] Marks 1980, 79.
[13] Marks 1980, 79.
[14] Randall 1960, 27-28.
[15] Nishimura 2007, 205.
[16] Nishimura 2007, 205.
[17] Nishimura 2007, 208.
[18] Nishimura 2007, 206.
[19] Thompson 1908, 151; Nishimura 2007, 209-211.

De aanwezigheid van deze andere wapens is makkelijk te verklaren vanuit de relaties tussen de edelen aan wie ze toebehoren en de graaf van Warrene; de zevende graaf van Warrene was bijvoorbeeld de halfbroer van Roger Bigod's vader, en zijn vrouw hertrouwde na zijn dood met de zesde graaf van Warrene.[20] De wapenschilden op folio 86r behoren toe aan Hugh le Despencer, Sir John de Freville, Giles de Trumpington, Sir Gilbert Peche en Sir John de Wateville. Dit waren ridders die op één na allen land bezaten in en verbonden waren met families uit East Anglia en dus op deze manier te verbinden zijn met de graven van Warrene (afb. 48). Deze ridders vochten eveneens samen met John van Warrene in verscheidene militaire campagnes onder Edward I en Edward II, en enkelen van hen werden samen met John van Warrene in dezelfde ceremonie geridderd.[21] De overige wapenschilden horen niet bij specifieke edelen en zijn op andere manieren te verklaren, zoals de op folio 68v weergegeven wapenschilden van Engeland en Frankrijk. Deze schilden zijn waarschijnlijk om patriottistische redenen hier weergegeven.[22] Engeland maakte immers al lange tijd aanspraak op gebieden in Frankrijk, en zou later in de veertiende eeuw zelfs een claim leggen op de Franse troon en daarmee de Honderdjarige Oorlog beginnen.

De conclusie dat het psalterium gemaakt is voor de graaf van Warrene valt eveneens te trekken aan de hand van de vele konijnen die in de illuminatie te vinden zijn. De konijnen, en vooral de konijnenholen, vormen een visuele woordgrap: het woord voor een konijnenhol in het veertiende-eeuwse Middelengels was een "warren". "Warren" was eveneens het woord voor een jachtpark, en het recht om een jachtpark te hebben en daar op een bepaalde soort te jagen heette "free warren". De graven van Warrene waren in de dertiende en veertiende eeuwen belangrijke landeigenaren en de voornaamste houders van "free warren" voor konijnen in Norfolk en Sussex. Zij waren in het bezit van de voornaamste konijnenwarrens in deze regio in Methwold, Thetford, Tunstead en Gimingham.[23] Van hieruit leverden zij onder andere konijnen aan Hendrik III, die bijvoorbeeld in 1240 de graaf van Warrene opdroeg om tweehonderd van de dieren aan te leveren voor zijn kerstdiner. Konijnen komen van nature niet voor op de Britse eilanden, maar zijn in de twaalfde en dertiende eeuw uit Frankrijk geïmporteerd. Het houden van konijnen was zoals al beschreven een exclusief recht, en was duur en prestigieus. Het is daarom niet vreemd dat een edelman dit zou willen vastleggen in een manuscript.[24] Het Luttrell Psalterium, een ander psalterium uit de East-Anglian Group, is in dit opzicht zeer vergelijkbaar. De opdrachtgever van dit manuscript, Sir Geoffrey Luttrell, was eveneens een groot

[20] Nishimura 2007, 209-210.
[21] Nishimura 2007, 211.
[22] Nishimura 2007, 210.
[23] Nishimura 2007, 206-207.
[24] Nishimura 2007, 207.

landeigenaar en liet in zijn handschrift scènes uit de landbouw en veehouderij vastleggen (afb. 2, 3).[25] Het belangrijke verband tussen konijnen en de graaf van Warrene verklaart eveneens waarom op sommige folia konijnen in trompetten zitten. Trompetten zijn heraldische instrumenten, dus konijnen in trompetten kondigen hier de graaf van Warrene aan.[26]

Konijnen komen ook voor in andere Engelse manuscripten, maar de dieren worden zelden zo veelvuldig en zo prominent weergegeven als in het Gorleston Psalterium. Ook is het zeldzaam dat konijnen in de illuminatie van Engelse manuscripten zozeer op zichzelf staan als in het Gorleston Psalterium.[27]

[25] Backhouse 1989, 16, 36-37.
[26] Nishimura 2007, 208.
[27] Nishimura 2007, 208.

Dieren als symbolen voor en door menselijk gedrag

Hoewel we middeleeuwse geïllumineerde manuscripten vaak associëren met de vele monsterlijke wezens en chimera's die we in de marges terugvinden, zijn ook echte dieren in deze werken van oudsher alomtegenwoordig. We zien in het Book of Kells, vervaardigd omstreeks 800 (Dublin, Trinity College Library, MS A. I. (58)), bijvoorbeeld een bladvullend versierd chi-rho monogram dat vol zit met allerlei verborgen dieren met subtiele symbolische betekenissen. We zien verborgen tussen de glanzende wervelingen van de goudsmidpagina (folio 34v) twee katten die vreedzaam samenleven met muizen, en twee muizen die tussen hen in een hostie vasthouden (afb. 4).[28] Zo leren zij ons over de macht van Christus, die het mogelijk maakt dat deze dieren hier zo in vrede bij elkaar zitten. Zogenaamde bevolkte initialen uit de tiende tot twaalfde eeuw zitten ook vol met levende wezens.[29] In sommige gevallen is in deze initialen ook een moraliserende boodschap te vinden, zoals in het Stammheim Missaal (Hildesheim, Michaelisabtei, MS 64), waar op folio 152v een naakte man strijd levert tegen een slangachtig wezen en zo de dagelijkse worsteling van de mens met de duivel symboliseert (afb. 5).[30] Ook op de folia van het Gorleston Psalterium zien we tussen de monsters en de andere margedecoraties zoals al gezegd veel gewone dieren.

Zeker in de East-Anglian Group zitten deze illustraties vaak vol met humor in de vorm van absurde en grappige omkeringen van het gebruikelijke en het verwachte.[31] De humor is haast vergelijkbaar met die van Monty Python en dit is waarschijnlijk ook de reden dat de door marge-illuminatie geïnspireerde animaties in *Monty Python and the Holy Grail* (een film die ik aanraad aan iedereen die geïnteresseerd is in mediëvistiek) zo goed werken.[32] Het is echter belangrijk om niet zomaar aan te nemen dat de dieren in de marges geen symbolische betekenis hebben, net zoals we die aanname niet mogen maken over de meer monsterlijke figuren. Eveneens kan de verklaring niet altijd direct in de tekst naast de illustraties gevonden worden; er is vaak een zeker verband tussen marge-illuminatie en de tekst, maar dit is niet altijd een traditioneel verband.[33] Opnieuw is de vergelijking met Monty Python toepasselijk; het verband tussen de tekst en de marge-illustraties kan soms vergeleken worden met het verband tussen de geanimeerde gedeelten van *Monty Python and*

[28] Camille 1992, 17-18.
[29] Nishimura 2009, 4.
[30] Nishimura 2009, 9.
[31] Sandler 1986, 27.
[32] Meuwese 2004, 55.
[33] Nishimura 2009, 56.

the Holy Grail en de rest van de film; een grappige verdraaiing van de hoofdlijn van het verhaal.[34] Zoals al in het vorige hoofdstuk beschreven is, is er minstens één betekenis aan te wijzen voor de vele konijnen die voorkomen in het Gorleston Psalterium, en ik ben van mening dat er meer betekenissen aan de verschillende dieren en vooral hun interacties op de folia van het psalterium toe te schrijven vallen. Symbolische betekenissen voor dieren komen haast evenveel voor in middeleeuwse geïllumineerde manuscripten als de dieren zelf. De middeleeuwse marginale kunst zit vol met parodie en satire waarbij zowel de wereldlijke als geestelijke machten en machthebbers het moeten ontgelden.[35]

De betekenissen van dieren zijn soms specifiek voor bepaalde manuscripten en zijn soms te herleiden naar bestiaria. Eveneens zien we vaak vergelijkbare symboliek tussen boekverluchting en misericordes op koorgestoelte, twee kunstvormen die nauw aan elkaar verwant zijn.[36] Motieven op misericordes zijn vaak oorspronkelijk afkomstig uit manuscripten en worden later pas toegepast op het koorgestoelte. We zien bijvoorbeeld in het koorgestoelte van de kathedraal van Exeter verscheidene motieven toegepast, zoals de strijd der seksen en mensen die onder invloed van muziek dierlijke trekken krijgen, die ook terug te vinden zijn in een Commentaar op Jesaja (Oxford, Bodleian Library, MS Bodl. 717), dat eerder en bovendien elders vervaardigd moet zijn dan dit koorgestoelte. We weten dat het eerder vervaardigd moet zijn aangezien de stijl van het manuscript zeer vergelijkbaar is met die van verscheidene manuscripten uit het scriptorium van Durham uit de elfde eeuw, vervaardigd vóór de constructie van het koorgestoelte in de twaalfde eeuw. Het missaal moet elders vervaardigd zijn aangezien er geen scriptorium of klooster gekoppeld was aan de kathedraal van Exeter in de vroege twaalfde eeuw.[37] Ook de misericordes van de kathedraal van Winchester uit de vroege veertiende eeuw verwijzen terug naar grotesken, grylli en chimaera's die voorkomen in een twaalfde-eeuwse Passionale (Londen, British Library, Harley MS 624) en een Historia Tripartita (Londen, British Library, Cotton MS Vitellius C XII).[38]

Er is zelfs een voorbeeld bekend van een glas-in-loodraam met voorstellingen die geïnspireerd lijken te zijn door marge-illuminatie uit manuscripten. Het zogenaamde "Monkey Window" uit de Kathedraal van York, vervaardigd omstreeks 1320, toont een stoet apen op een wijze die zeer typisch is voor marge-illuminatie uit deze tijd. De verschijning van de apen doet zelfs enigszins denken aan hun weergave in het Gorleston Psalterium.[39]

[34] Meuwese 2004, 55-56.
[35] Grössinger 1997, 13, 15.
[36] Grössinger 1975, 97.
[37] Grössinger 1975, 99.
[38] Grössinger 1975, 95-101.
[39] Brown 2003, 132-133.

Dieren die in de kunst menselijk gedrag vertonen leveren vaak maatschappijkritiek.[40] Dieren hebben in de middeleeuwse denkwereld, in tegenstelling tot mensen, geen controle over hun driften. Om deze reden kunnen zij gebruikt worden als zondige tegenhangers van de mensen. Door dieren in menselijke rollen te plaatsen, kaart de kunstenaar vaak bepaalde misstanden rondom die rollen aan.[41] Vooral mensapen worden op deze manier weergegeven vanwege hun gelijkenis met de mens, en omdat het dieren zijn die geen staart hebben om hun anus te bedekken, hetgeen hen inherent zondig maakt.[42] Veel andere dieren kunnen echter ook op deze manier in de marge-illuminatie gebruikt worden.

Door zich menselijk te kleden en te gedragen ontnemen dieren de mens ook zijn status als de kroon op gods schepping.[43] Middeleeuwers waren zeer vertrouwd met de rol van de mens als de meester over de dieren, bekend als zij waren met het verhaal dat god Adam meesterschap over alle dieren had gegeven.[44] Zij zagen zichzelf als verheven boven de dieren door hun ziel, door hun rede en door hun vrije wil, zoals vastgelegd door de kerkvaders Ambrosius en Augustinus in de vijfde eeuw, en het werd over het algemeen gezien als ketterij om aan dieren een ziel toe te schrijven.[45] Dierlijk gedrag werd gezien als volledig instinctief, of zelfs automatisch.[46] Alleen godgesteunde machten, zoals die van heiligen of van Christus zelf, kunnen dit natuurlijke gedrag en de onmenselijkheid van dieren overwinnen. Veel heiligenverhalen vertellen over dieren die aandachtig luisteren naar het prediken van een heilige, of hun heil bij hen zoeken.[47] Ook de dieren die vreedzaam samenleven op de goudsmidpagina van het Book of Kells zijn hier een voorbeeld van, zoals al eerder beschreven. Dat dieren zich buiten deze voorbeelden als mensen gedroegen was absurd en bedreigend voor de middeleeuwer. Vaak was het eveneens spottend, en verwezen dieren die zich als mensen gedroegen in de symboliek juist naar mensen die zich als dieren (lees: zondig) gedroegen.

Mensen konden echter ook op waarderende wijze vergeleken worden dieren met een positieve betekenis.[48] In bijvoorbeeld een brief van Theodulf van Orléans aan zijn vriend Hrabanus Maurus uit de negende eeuw wordt beschreven hoe Karel de Grote aan zijn feesttafel zit en vergadert met een gezelschap van uiteenlopende vogels, die elk te

[40] Randall 1966, 18.
[41] Grössinger 1997, 77.
[42] Caviness 2007, 149.
[43] Schapiro 1980, 197-198.
[44] Van Uytven 2003, 19.
[45] Van Uytven 2003, 20.
[46] Van Uytven 2003, 21.
[47] Van Uytven 2003, 24.
[48] Van Uytven 2003, 72, 87.

beschouwen zijn als positieve of negatieve verwijzingen naar de edellieden uit Karels hofhouding.[49]

Dieren worden in de middeleeuwse literatuur vaak ook gebruikt als exempla, als voorbeeldige figuren in parabels. Fabels zijn doorgaans een type parabel.[50] In dit geval schuilt er dus een bepaalde boodschap of waarschuwing in het gedrag van de dieren. In bijvoorbeeld het Karolingische Evangeliarium van Morienval uit de negende eeuw (Noyon, Hôtel de Ville, Noyon Ms1) is boven de canontabel de fabel van de raaf en de vos uitgebeeld, waarin de vos de raaf een stuk kaas weet te ontfutselen door in te spelen op de ijdelheid van de vogel en haar te verleiden om te zingen en dus de kaas te laten vallen.[51] De moraal van dit verhaal mag duidelijk zijn: wees niet ijdel en laat je niet verleiden met vleierij. Het verhaal speelt in op de karakteristieke eigenschappen van de twee dieren: de raaf is een lelijk maar arrogant dier en de vos is listig. Deze typeringen keren vrijwel onveranderd terug in de personages in de *Roman de Renard* uit 1175, evenals andere vertellingen van de verhalen van Reinaert de Vos.[52] In het Gorleston Psalterium zien we volgens mij een soort fabel weergegeven; de verschillende dieren en hun handelingen hebben een moraliserende boodschap die met kennis van de symboliek van de dieren te lezen en te begrijpen is.

Het konijn, vluchtend naar vroomheid

De meest voorkomende dieren in het Gorleston Psalterium zijn konijnen. Zoals in het vorige hoofdstuk besproken spelen konijnen in het Gorleston Psalterium een belangrijke rol: zij vormen een visuele woordgrap die slaat op de opdrachtgever. Dit soort grappen is relatief veelvoorkomend in de middeleeuwse marge-illuminatie. Een bekende vergelijkbare grap is een schrijvende beer, die verwijst naar de kopiist van het manuscript. Deze grap komt bijvoorbeeld voor in het Bohun Psalterium (Londen, de British Library, Egerton MS 3277) op folio 13v (afb. 6). De woordgrap zit hem in het Middelengelse woord “bere”, dat “beer” betekent, dat een onderdeel is van het latijnse woord “screbere”, “schrijven”.[53] De gangbare theorie is dat dit een manier was voor de illuminator om de draak te steken met de schrijver, die hem het leven zuur maakte door de bladindeling van het manuscript te bepalen.[54] Een ander voorbeeld van een dergelijke visuele woordgrap zijn dieren en monsters die bijten en kauwen op de bladranken die vaak uit letterstokken ontspringen, iets dat ook op verscheidene plaatsen in het Gorleston Psalterium gebeurt (afb. 34, 35). Deze figuren

[49] Van Uytven 2003, 87.
[50] Randall 1957, 99-100.
[51] Van Uytven 2003, 89-90.
[52] Van Uytven 2003, 94-95.
[53] Sandler 2005, 270.
[54] Sandler 2005, 273-275.

"consumeren" de tekst, zij het niet op de manier die door de schrijver bedoeld werd. Dit wereldse en humoristische aspect van marge-illuminatie is kenmerkend voor Engelse boekverluchting uit de gotiek.[55]

Konijnen en hazen hebben net als veel dieren een ambivalente betekenis in de christelijke denkwereld.[56] Ik denk dat het aanvaardbaar is om de twee dieren in symbolische uitleg terug te brengen tot één diersoort vanwege hun zeer vergelijkbare uiterlijk en gedrag, en eveneens omdat de bijbeltekst waar een belangrijk deel van hun christelijke uitleg in de eerste plaats vandaan komt oorspronkelijk niet naar konijnen of hazen verwijst, maar naar klipdassen.[57] Deze symboliek is pas later in vertalingen van de bijbel overgebracht naar konijnen en hazen, en de klipdas zoals in de bijbel beschreven vertoont gedrag dat niet enkel op konijnen of enkel op hazen kan worden geprojecteerd; hazen maken bijvoorbeeld geen holen, zoals beschreven in Psalm 104:18, en konijnen leven niet in het beschreven rotsachtige terrein. Verschillende vertalingen vertalen de naam van het beschreven dier ook afwisselend als "haas", "konijn" of "klipdas", en soms zelfs als "egel", een dier dat verder niet in dit werkstuk besproken zal worden. Ook in middeleeuwse bestiaria worden konijnen en hazen vaak als één en hetzelfde dier gezien.[58]

Van oudsher worden de haas en het konijn geassocieerd met liefde, leven en bovenal vruchtbaarheid. In bronnen uit de oudheid wordt over de dieren beweerd dat ze vaker drachtig zijn dan enig ander dier. Aristoteles beschrijft dat de meeste dieren die in de wouden leven slechts één keer per jaar werpen, met uitzondering van de haas, die volgens hem meerdere malen per jaar drachtig wordt. Ploutarchos gaat nog een stap verder en stelt dat de haas op hetzelfde moment jongen krijgt, een eerdere worp jongen voedt, en opnieuw drachtig wordt. Herodotos beweert zelfs dat de dieren meer dan één dracht tegelijk dragen, en dat een haas tegelijkertijd drachtig kan zijn met een jong klaar om geboren te worden, een half ontwikkeld jong en een pas gevormd jong, en op dat moment opnieuw drachtig kan worden.[59] Claudius Aelianus beschrijft de dieren als hermafrodiet in zijn *Historia Animalium*; volgens hem zijn hazen zo vruchtbaar dat ook mannelijke hazen drachtig worden en jongen krijgen. Dit wordt eveneens beschreven door Philostratus de Oudere.[60]

Vandaag de dag nog wordt het konijn gekenmerkt om de snelheid waarmee het zich voortplant. Omwille van deze kwaliteit wordt het dier ook gebruikt als een symbool van de

[55] Sandler 1986, 16.
[56] Faaij 2020, 18.
[57] Kemp 1970, 221.
[58] Friedmann 1980, 286, 288.
[59] Wertheim Aymés 1972, 7.
[60] Wertheim Aymés 1972, 7.

Griekse vruchtbaarheidsgodin Aphrodite en van Eros, Griekse god van de liefde.[61] In het oude Griekenland was het eveneens gebruikelijk om iemand een haas als een geschenk te geven bij wijze van liefdesverklaring.[62] Ook de Germaanse lente- en vruchtbaarheidsgodin Ostara, ook wel Astarte genoemd, wordt met hazen en konijnen geassocieerd, en het is via haar dat de haas geassocieerd is geraakt met pasen, zoals het dier vandaag de dag nog steeds wordt. Zoals veel christelijke tradities is het moderne paasfeest van oorsprong een heidense traditie die bij de bekering van het volk dat dit feest vierde gekerstend is. Pasen was oorspronkelijk een feest ter ere van Ostara, waarbij de terugkeer van de lente gevierd werd, en waarbij men ook eieren at, eveneens symbolen van vruchtbaarheid en van een nieuw begin. Het Engelse woord "easter" is ook etymologisch verwant aan de naam Ostara.[63] Het is waarschijnlijk dat de Indo-Europese voorganger van Ostara, Aphrodite en veel vergelijkbare godinnen, onder wie ook de Babylonische godin Isjtar, deze associatie met konijnen of hazen ook al hadden. Via deze associatie met de lente krijgt het dier ook een associatie met herleving en wedergeboorte. In deze hoedanigheid komen konijnen en hazen al voor in de symboliek van het oude Egypte, waar de haas soms in weergaven van de nachtelijke reis van de zonnegod Ra door het dodenrijk wordt afgebeeld en dan strijd levert met de demonische slang Apophis, die het opgaan van de zon en de wedergeboorte van Ra elke ochtend wil voorkomen.[64] Ook in het christendom worden de dieren op deze manier weergegeven. In de christelijke symboliek komen zij soms voor in het gezelschap van vooral de jonge Christus, waarschijnlijk als een vooruitwijzing naar het passieverhaal en zijn overwinning op de dood.[65] De dieren vergezellen Christus soms ook in de hof van Getsemane.[66]

De associatie van hazen en konijnen met vruchtbaarheid heeft echter ook een keerzijde; vrijwel elk dier dat verbonden wordt met vruchtbaarheid kan daardoor ook geassocieerd worden met wellust, en hazen en konijnen zijn hierop geen uitzondering. Op de *Tuin der Lusten* van Jheronimus Bosch komen in totaal zes hazen voor. Eén van hen, op het hellepaneel, wordt elders beschreven en heeft een iets andere betekenis, maar de overige vijf verwijzen naar vruchtbaarheid, hier specifiek op een negatieve manier.[67] De panelen van het aardse paradijs links en het valse paradijs in het midden tonen ons een algemene corruptie van gods schepping door de zondigheid van de mens. Op het paneel van het aardse paradijs is al te zien hoe de uil, de lokvogel van het kwaad en symbool van verleiding, loert

[61] Faaij 2020, 17.
[62] Wertheim Aymés 1972, 35-39.
[63] Wertheim Aymés 1972, 63.
[64] Wertheim Aymés 1972, 27.
[65] Faaij 2020 17.
[66] Faaij 2020 19.
[67] Faaij 2020 19.

op Adam en Eva (afb. 1).[68] Op het centrale paneel, vervolgens, is een wereld te zien waarin de mens het goddelijke gebod "gaat voort en vermenigvuldigt u" compleet heeft verdraaid en gecorrumpeerd en zich volledig heeft overgegeven aan de wellust. Eveneens wordt er op veel plaatsen naar verwezen hoe de mensen zich overgeven aan seksuele handelingen die niet leiden of niet kunnen leiden tot bevruchting en voortplanting.[69] Zij verkwanselen hier dus hun vruchtbaarheid. Ik denk dat het om deze reden is dat twee konijnen op het paneel van het aardse paradijs Adam en Eva de rug toe keren (afb. 1).

De vruchtbaarheid van hazen en konijnen wordt al sinds de oudheid begrepen als één van hun natuurlijke verdedigingsmiddelen. Hazen en konijnen voorkomen dat ze allemaal opgegeten worden door roofdieren door zo veel van zichzelf te maken dat het niet uitmaakt als er één of twee gevangen en opgegeten worden.[70] In de oudheid wordt de dieren om deze uitzonderlijke vruchtbaarheid wijsheid toegedicht. Herodotos schrijft bijvoorbeeld dat de haas door ieder wild dier en zelfs door vogels en mensen gegeten wordt. Hij geeft dit als reden voor de grote vruchtbaarheid van het dier, en beschrijft dit als een resultaat van goddelijke wijsheid, die alle dieren die veel gegeten worden rijk aan kroost maakt, zij het geen enkel dier zozeer als de haas.[71]

Soms wordt de vruchtbaarheid van konijnen en hazen ook symbolisch geïnterpreteerd als geestelijke vruchtbaarheid. Dit is het geval in het boeddhisme, waar de Boeddha volgens een legende de gedaante van een haas aanneemt in zijn zoektocht naar geestelijk voedsel.[72] Ook het westen kent de haas of het konijn als symbool voor de vruchtbare ziel en de zoektocht naar een hoger bewustzijn en de verrijking van de geest. Dit gaat waarschijnlijk terug op de pederastie het oude Griekenland, waar een haas vaak als geschenk werd gegeven bij wijze van liefdesverklaring van een oudere man (een "erastes") aan een jongeman (een "eromenos"). De haas symboliseerde de wederzijdse interesse van de oudere, rijpere ziel en de jonge, ontluikende ziel.[73]

Konijnen en hazen zijn zeer schichtige prooidieren en worden in de symboliek dan ook vaak getypeerd om hun angst. Zij worden zo tegenover de vrome christen geplaatst, die immers vertrouwt op god en Christus en dus geen angst hoeft te hebben.[74] In deze interpretatie staat het konijn symbool voor de ongelovige, die niet het vertrouwen in god en Christus kent dat de vrome christen wel bezit. Het konijn krijgt dus opnieuw een negatieve symboliek.

[68] De Bruyn 2001, 41.
[69] Van Uytven 2003, 287.
[70] Friedmann 1980, 287.
[71] Wertheim Aymés 1972, 7.
[72] Faaij 2020, 17.
[73] Faaij 2020, 17.
[74] Faaij 2020, 18.

Leonardo da Vinci schreef op deze manier over konijnen in zijn bestiarium, en beschreef hoe de dieren zo timide en schichtig waren dat ze al schrokken van vallende bladeren in de herfst.[75]

Konijnen worden in de christelijke symboliek echter vaker getypeerd om specifiek hun vluchtgedrag dan om alleen hun angst. In deze interpretatie zijn het konijn en de haas juist goede dieren; de haas vlucht gewoonlijk naar hoger gelegen grond, en ook het konijn vlucht gewoonlijk in een hol in een heuvel. Beide vertrouwen op een berg of rots, en symboliseren dus zo de vrome christen voor wie Christus de vaste berg of rots is waar zij blind op kunnen vertrouwen en waar zij aan hun zonde kunnen ontsnappen. Zij kunnen op dezelfde manier ook symbool staan voor de heiden die tot het ware geloof komt, en die maar net komt te vertrouwen op de vaste rots van Christus.[76] Vluchten is hier dus geen teken van lafheid, maar juist een toonbeeld van wijsheid en een wil om van de zonde verlost te worden.[77] Verder wordt het in middeleeuwse teksten beschreven hoe konijnen en hazen beter omhoog kunnen vluchten dan omlaag omdat ze langere achterpoten hebben dan voorpoten. Hierdoor worden zij alleen van hun belagers verlost als zij omhoog vluchten, en juist zeker gevangen door hun roofdieren als zij bergafwaarts vluchten. Op dezelfde manier, zo moet deze symboliek geïnterpreteerd worden, zal de mens die zich tot zonde laat verleiden zeker door de duivel gegrepen worden.[78]

Het vluchtgedrag van konijnen en hazen wordt in de middeleeuwen in de *Physiologus*, een collectie moraliserende verhalen, eveneens uitgelegd als verwijzend naar koning David, die in Psalm 121 zijn ogen opheft naar de bergen, vanwaar zijn hulp komen zal. Wie zich zoals David - of zoals het konijn - richt op het hogere, zo is de boodschap van deze Bijbelse passage, zal verlost worden. Wie zich echter naar beneden richt, op enkel het aardse leven, zal door het kwaad gegrepen worden zoals het konijn dat bergafwaarts vlucht door zijn jagers gegrepen zal worden.[79] Het ene konijn op het centrale paneel van de *Tuin der Lusten* van Jeroen Bosch vlucht waarschijnlijk om deze reden omlaag langs de snavel van een vreemde vogel (afb. 1).

Het vluchtgedrag van hazen en konijnen zorgt er echter eveneens voor dat de dieren geassocieerd worden met waakzaamheid, aangezien de dieren altijd hun ogen open houden voor dreigend gevaar en altijd klaar zijn om op enige dreiging te reageren.[80] In de vier temperamentenleer worden hazen en konijnen vaak gebruikt als symbolen en voorbeelden van het sanguinische temperament; ze zijn optimistisch, vrolijk en vol zelfvertrouwen, maar

[75] Friedmann 1980, 287.
[76] Kemp 1970 221.
[77] Faaij, 2020 18.
[78] Kemp 1970, 222; Faaij 2020, 18.
[79] Faaij 2020, 20.
[80] Friedmann 1980, 287.

ze kunnen impulsief zijn. Ze zitten eveneens vol energie, maar zijn niet altijd in staat om deze effectief te richten.[81]

Thomas Cantimpré beschrijft verder hoe de dieren hun jagers door het maken van vreemde sprongen in de war brengen, mogelijk opnieuw verwijzend naar hun geestelijke vruchtbaarheid. Het konijn zelf laat zich echter niet van de wijs brengen en houdt vast aan zijn vertrouwen in zijn toevluchtsoord, zoals ook de gelovige zich niet laat verwarren door het kwaad en zich vasthoudt aan Christus.[82]

Hoe dan ook, het vluchtgedrag is zo inherent aan de symbolische betekenis van het konijn dat wanneer konijnen niet vluchten, zoals op sommige plaatsen in het Gorleston Psalterium, dit een omkering is van de natuurlijke orde. Dit is echter een relatief veel voorkomende omkering in verscheidene middeleeuwse bronnen. Een voorbeeld hiervan is een dertiende-eeuws Frans spotvers, waarin een nar beweert dat hij halsbergen kan maken voor konijnen die zo sterk zijn dat zij honden niet meer zullen vrezen. Door deze woorden in de mond van een nar te leggen, wordt deze suggestie als absurd afgeschilderd.[83] In het middeleeuwse wereldbeeld zijn konijnen en hazen enkele van de voornaamste zachte dieren en werden ze gezien als vrijwel compleet ongevaarlijk.[84] Toch zijn hazen en konijnen die wapens ter hand nemen en in opstand komen tegen hun jagers een relatief veelvoorkomend motief in de miniatuurkunst. De dieren overwinnen in verschillende manuscripten zowel hun roofdieren als menselijke jagers. Voorbeelden hiervan zijn de Decretalen van Gregorius IX, ook wel bekend als de Smithfield Decretalen (Londen, de British Library, Royal MS 10 E IV), waarin drie hazen een hond in een wagen naar de galg leiden (afb. 7), of het Breviarium van Renaud de Bar (Londen, de British Library, BL Yates Thompson MS 8), waarin we hazen een burcht tegen belegerende honden zien verdedigen (afb. 9). In hetzelfde manuscript is eveneens een haas weergegeven terwijl hij rijdt op een leeuw en met zwaard en schild een monster te lijf gaat dat half mens en half slak lijkt te zijn (afb. 8).[85] De haas en het konijn worden hier afgebeeld in hun hoedanigheid als goede, vrome wezens, die hun jagers, het kwaad, overwinnen. Zo kan ook de vrome gelovige het kwaad dat hem belaagt te boven komen.[86] In het volgende hoofdstuk zal dit motief verder besproken worden. Eveneens zal hier de interessante positie van de jager worden behandeld, die niet altijd een hond of een ander roofdier hoeft te zijn, maar ook een mens kan zijn.

[81] Friedmann 1980, 287.
[82] Faaij 2020, 18.
[83] Schapiro 1980, 198.
[84] Friedmann 1980, 286,
[85] Randall 1966, 105-110.
[86] Faaij 2020, 20.

In het Gorleston Psalterium is vooral het vluchtgedrag van het konijn belangrijk. Eveneens speelt de wijsheid van het dier een belangrijke rol. In de cyclus van konijnen en honden wordt het konijn uitgebeeld als een wijs dier, en staat het dier zo symbool voor de vrome christen. Het konijn vindt vervolgens via deze wijsheid de moed en de middelen om zich te verzetten tegen de natuurlijke orde van jager en gejaagde en keert zo de jacht om.

Het hert, symbool van vroomheid

Er wordt in middeleeuwse bestiaria geen onderscheid gemaakt tussen verschillende soorten herten, net zoals er vaak geen onderscheid gemaakt wordt tussen konijnen en hazen. In sommige gevallen wordt zelfs de gazelle gezien als één en hetzelfde dier als het hert, tenminste wat symboliek betreft.[87] De uitzondering hierop is de ree, die een bijzonder voorname positie kent in de middeleeuwse denkwereld omdat het, in tegenstelling tot andere herten, volgens de bestiaria een monogaam dier is.[88]

Het hert wordt vaak in de middeleeuwse kunst weergegeven als een zeer edel en vroom dier. Het ontsnapt door zijn vroomheid vaak aan het kwaad.[89] Het edele dier wordt in de middeleeuwse symboliek afwisselend weergegeven als eenvoudigweg vroom, een symbool voor Christus, de menselijke ziel, of zelfs de moraal zelf.[90] Het Latijnse woord voor "hert", "cervus", werd gezien als niet toevallig gelijkend op het woord "servus", "dienaar", en het dier werd vanwege deze klankovereenkomst gezien als een dienaar van god, van de pausen en van de bisschoppen. Hier wordt naar verwezen in onder andere in het vijftiende-eeuwse gedicht *Testament* van François Villon.[91]

De symboliek van het hert gaat terug op een legende die vertelt hoe een hert grote hoeveelheden water drinkt en dit vervolgens weer uitspuwt in het hol van een slang, vaak een symbool van het kwaad in de symboliek van het jodendom en het christendom, om dit dier naar buiten te dwingen.[92] De kwade slang wordt vervolgens door het hert vertrapt en zo gedood. Het hert vlucht hierna ofwel naar het water, om het gif weg te wassen, ofwel naar de bergen, waar het veilig is. Zo staat het hert symbool voor de vrome christen die de duivel uitbant en vervolgens zich ofwel in het heilige water laat dopen, ofwel zich terugtrekt in contemplatie als een monnik of een kluizenaar.[93] In een variant op deze legende eet het hert de slang op en drinkt hij vervolgens grote hoeveelheden water om het kwade dier in zijn

[87] Friedmann 1980, 205.
[88] Friedmann 1980, 206.
[89] Nishimura 2009, 30.
[90] Helsinger 1971, 164-165; Marks 1980, 76; Nishimura 2009, 30.
[91] Van Uytven 2003, 287.
[92] Gerlach 1970, 286.
[93] Gerlach 1970, 287-288; Helsinger 1971, 164.

maag te verdrinken. Nadat hij de giftige slang heeft gedood valt de vacht van het hert uit en verjongt hij zichzelf. Dit doet sterk denken aan de manier waarop de slang zich verjongt door zijn huid af te werpen en verwijst hier dan ook waarschijnlijk naar. Het hert staat op deze manier symbool voor Christus die de duivel doodt met heilig water en hem zijn kwade macht afneemt.[94] Het hert dat smacht naar water in Psalm 42:2 wordt gewoonlijk uitgelegd als verwijzend naar deze legende, die dus ook al in het oude jodendom bekend moet zijn geweest.[95] De dorst van het hert naar water wordt in de Psalmtekst zelf directer uitgelegd; het hijgend hert smacht naar water zoals de menselijke ziel smacht naar god.[96]

In de *Physiologus* wordt eveneens beschreven hoe het hert ook andere dieren behoedt voor het kwaad, waaronder de haas of het konijn. Hij bevrijdt de dieren van de duivel nadat zij ten prooi zijn gevallen aan het kwaad.[97] Verder wordt het hert gezien als een lang levend dier, waarop deel van het eeuwige leven dat volgens het christelijk geloof door Christus mogelijk is afstraalt.[98] Ook wordt het, mogelijk vanwege zijn gewei, gebruikt als een visuele verwijzing naar het gehoor wanneer men de vijf zintuigen afbeeldt.[99]

Het hert kent ook enkele negatieve aspecten aan zijn symboliek, maar deze zijn relatief zeldzaam. Het hert wordt geassocieerd met mensen die overbezorgd zijn met hun eigen begrafenis, evenals met blind wegvluchten van gevaar.[100]

Het hert speelt geen grote rol in de cyclus van konijnen en honden in het Gorleston Psalterium, maar wel een belangrijke. Zijn rol als symbool van vroomheid of zelfs van Christus zelf wordt gebruikt om het gedrag van zowel de konijnen als de honden te typeren als goed of kwaad. Het Hert wordt in de marges opgejaagd door de hond en schaart zich bij het konijn en toont ons zo hun rollen in de cyclus van konijnen en honden in het psalterium.

De hond, jagende duivel

De hond is van oudsher evenals het konijn een ambivalent symbool; aan de ene kant is het dier een symbool van trouw als de loyale metgezel van de mens, aan de andere kant een gehaat en gevreesd wezen, dat zijn verleden als hongerige wolf nooit volledig is ontgroeid.

[94] Gerlach 1970, 286.
[95] Helsinger 1971, 165.
[96] Friedmann 1980, 207.
[97] Faaij, 2020 20.
[98] Friedmann 1980, 207.
[99] Friedmann 1980, 207.
[100] Friedmann 1980, 207.

We zien het dier in de hoedanigheid van trouwe metgezel veel in weergaven uit de klassieke oudheid, denk hierbij aan het Romeinse *Cave Canem* mozaïek (afb. 10), of aan Argos, de hond van Odysseus, die twintig jaar op zijn baasje wachtte en om deze reden een uitgebreide lofzang krijgt van Homeros.[101]

Verscheidene christelijke heiligen worden ook weergegeven met honden. Sint Hubertus wordt als beschermheilige van de jagers uiteraard weergegeven met een jachthond. Hubertus wordt ook aangeroepen voor de genezing van hondsdolheid, en volgens de overlevering fokten de monniken van de abdij van Saint-Hubert-en-Ardenne jachthonden die zij Sint Hubertushonden noemden, en die in staat zouden zijn om moeiteloos een zweet- of bloedspoor te volgen.[102] Nog steeds heten bloedhonden in het Frans "chiens de Saint-Hubert".[103] De heilige Rochus werd terwijl hij als pelgrim en bedelaar door de wereld trok vergezeld door een hond die hem van brood voorzag en hem genas door zijn wonden te likken.[104] De orde der dominicanen noemt zich tenslotte vertaald "de honden van de heer", en hun stichter, Sint Dominicus, wordt regelmatig afgebeeld met een hond met een fakkel in zijn bek.[105]

De hond is in veel culturen zelfs trouw tot in de dood. Niet voor niets zien we door de hele geschiedenis mensen die, ofwel op symbolische wijze middels een beeltenis op hun graf, ofwel letterlijk en fysiek, met hun hond begraven worden. Dit is bijvoorbeeld het geval op de grafzerk van Filips IV van Glymes, heer van Grimbergen en Rode, die zich bevond in de voormalige hofkapel op het binnenhof in Den Haag tot de sloop van dit gebouw in 1879 (afb. 11).[106] In de Griekse en Egyptische mythologieën wordt de hond nog algemener als een wachter over de veiligheid en het welzijn van de doden weergegeven. Anubis, de god die geassocieerd wordt met mummificatie en die verantwoordelijk is voor het wegen van het hart van de overledene, heeft niet voor niets de kop van een jakhals, en het Griekse dodenrijk, de Hades, wordt met reden bewaakt door een driekoppige hond, Kerberos, wiens naam overigens naar taalkundigen vermoeden vrij vertaald "Vlekje" betekent.[107]

De symboliek van de hond als trouwe metgezel van de mens klinkt vanuit de oudheid door in de symboliek van het christendom, en maakt de hond in de middeleeuwse denkwereld één van de hogere dieren in de dierlijke hiërarchie.[108] Deze interpretatie is in de middeleeuwen echter veel minder prominent dan in de oudheid. Veel vaker heeft de hond in de christelijke

[101] Zijlmans 2002, 151.
[102] Zijlmans 2002, 145.
[103] Zijlmans 2002, 145.
[104] Zijlmans 2002, 145-146.
[105] Zijlmans 2002, 147-148.
[106] Zijlmans 2002, 130.
[107] Zijlmans 2002, 129, 134-135.
[108] Van Uytven 2003, 29.

iconografie een meer overheersende negatieve betekenis. Zeker in tijden van voedselschaarste werden honden die men als huis-, hoeve- of jachtdieren hield sterk gewantrouwd en vaak uit voorzorg een muilkorf omgedaan. Loslopende honden, die in tijden van grote sterfte onder mensen zoals door een pestepidemie in grote aantallen voorkwamen, werden opgejaagd en gedood.[109] Ze werden in bestiaria naast hun trouw ook getypeerd als jaloers en vals.[110] Ongelovigen, vooral moslims en Joden, worden vaak vergeleken met honden, en ook priesters die de kerk niet verdedigen worden op deze manier gezien.[111]

In de bijbel worden ongelovigen op deze manier beschreven in Psalm 59:6-7, waar zij als een meute jankende honden door de stad trekken en David god verzoekt hen te straffen. Deze beschrijving wordt opnieuw aangehaald in het Nieuwe Testament in het visioen van de apocalyps in Openbaringen 22:15, waarin door Johannes beschreven wordt hoe honden zich scharen onder mensen die magie en ontucht bedrijven, moordenaars, afgodendienaars en allen die de leugen aanhangen in woord en daad. Afhankelijk van de vertaling kan deze passage ook stellen dat al deze figuren vergeleken kunnen worden met vuile honden.[112] De hond is nog steeds trouw, maar hij is trouw aan de verkeerde meester, aan de zonde en aan het kwaad.

De twee aspecten van de hond: de hond als symbool van het kwaad en van heidenen enerzijds en anderzijds de hond als symbool van trouw, worden wel vaker met elkaar verenigd in vooral de laat-middeleeuwse symboliek. In deze symboliek werd het dier geassocieerd met blind geloof en blind vertrouwen, en hoewel dit aanvankelijk vaak gezien wordt als iets goeds, begint men vooral in de late middeleeuwen steeds negatiever naar vooral blind geloof te kijken. Maarten Luther sprak negatief over onontwikkeld geloof, wat hij vergeleek met het blinde vertrouwen van honden.[113]

Het Karmelieter-missaal uit de vijftiende eeuw (San Diego, Universiteit van California, MS 29704, 29705) getuigt van dit gebruik van de hond als symbool. op folio 38r zijn in dit manuscript twee witte honden te zien die onderdeel zijn van een gehistorieerde initiaal (afb. 12). Eveneens in de initiaal zijn een weergave van het laatste avondmaal en een consecratie van de heilige hostie te zien. Door deze elementen is het mogelijk om deze initiaal te verbinden met de veertiende-eeuwse Engelse kerkhervormer en voorganger van Maarten Luther, John Wyclif. John Wyclif staat erom bekend dat hij stelde dat mensen hun geloof konden belijden zonder tussenkomst van priesters, en dat hij zich zeer negatief

[109] Van Uytven 2003, 256.
[110] Van Uytven 2003, 284.
[111] Gerlach 1970 287, 334.
[112] Zijlmans 2002, 139.
[113] Friedmann 1980, 208.

uitsprak over het vergaren van rijkdom van de katholieke kerk. Hij meende zelfs dat de paus de verpersoonlijking was van de antichrist. Vooral van belang voor de initiaal in het Karmelieter-missaal is echter het feit dat hij de transsubstantiatie, de verandering van de hostie in het lichaam en wijn in het bloed van Christus, verwierp. Een Karmelieter monnik genaamd Peter Stokes reageerde op deze verwerping en schreef tegenargumenten naar de volgelingen van Wyclif, hetgeen hem de bijnaam "witte hond" opleverde, verwijzend naar het witte habijt van de Karmelieten, en zijn trouw aan de paus en de katholieke doctrine.[114] De Karmelieten die dit missaal vervaardigden hebben deze belediging klaarblijkelijk als een geuzennaam aanvaard.

De hond wordt eveneens vaak gebruikt als een symbool voor uiteenlopende zonden. Gulzigheid en afgunst worden zeer prominent met het dier verbonden, en we zien dit terug in het eeuwenoude spreekwoord "als twee honden vechten om een been, loopt de derde ermee heen", ook wel bekend in een andere vorm "twee honden aan een been stemmen zelden overeen" (daer twee honden knaegen aan een been die draegen sick selden ouer een).[115] Dit spreekwoord zien we vaak afgebeeld op misericordes, en keert eveneens terug in het *Tafelblad van de Zeven Hoofdzonden en de Vier Laatste Dingen* van Jeroen Bosch, en op het schilderij *Nederlandse Spreekwoorden* van Pieter Bruegel de Oude (afb. 13, 14, 15).[116]

We zien gulzigheid eveneens weergegeven middels de Kynokephali, mythische halfmensen met hondenkoppen die zeer bekend waren bij zowel de mensen uit de klassieke oudheid als de middeleeuwers en die aan de rand van de wereld zouden leven. Zij waren een gevaarlijk volk en vraten mensen op die dom genoeg waren om zich in hun landen te begeven.[117] Het monster Skylla uit de Griekse mythologie, een monster dat erom bekendstaat dat ze manschappen verslindt van elk schip dat langs haar rots vaart, wordt gewoonlijk beschreven met zes slangachtige nekken met hondenkoppen.[118] Ook de mythe van Aktaion, de Griekse jager die door de godin Artemis in een hert veranderd werd en vervolgens door zijn eigen honden werd verscheurd, beeldt de hond op deze manier af.[119] Homeros, die zoals eerder beschreven in de *Odyssee* een lofzang op de trouw van de hond schreef, spreekt op een heel andere toon over het dier in de *Ilias* en laat Priamus weeklagend voorspellen dat na zijn dood de honden die zijn huis bewaakten en die hij te eten gaf hem zullen verscheuren en verorberen.[120] In de bijbel wordt in Koningen 2 9:30-37 beschreven hoe de koningsdochter Izebel op gruwelijke wijze wordt verscheurd door honden nadat zij

[114] Marks 1980, 90.
[115] Verspaandonk 1993, 68.
[116] Block 2003, 24.
[117] Zijlmans 2002, 136.
[118] Zijlmans 2002, 138.
[119] Zijlmans 2002, 136-137.
[120] Zijlmans 2002, 136, 151.

door haar kamerlingen uit het raam wordt geworpen.[121] In Mattheus 7:6 worden honden uitgemaakt voor zowel gulzig als ondankbaar. De bijbelse passage maant ons om wat heilig is niet voor de honden te gooien, en geen parels voor de zwijnen, want de honden zullen terugkomen voor meer en ons verscheuren, en de zwijnen zullen ons vertrappen met hun poten.[122]

Wellust is eveneens een zonde waar de hond mee geassocieerd wordt. In de *Ilias* beschrijft Homerus bijvoorbeeld honden naast vraatzuchtig als onverschrokken brutaal en schaamteloos. Dit beeld van de hond is waarschijnlijk ontstaan omdat men zag dat honden nadat ze gepaard hebben door de zwelling van de *bulbus glandis* van de penis van de reu zich een tijd lang niet los kunnen maken van elkaar.[123] Om deze reden worden zij ook wel gebruikt als symbool van de wellust van mensen; de betaling voor de diensten van een prostituee werd in de middeleeuwen vaak een "hondenloon" genoemd, en mensen voor hond of teef uitschelden had een veel sterkere seksuele lading dan tegenwoordig.[124]

De betekenis van de hond is eveneens onlosmakelijk verbonden met de symboliek van de jacht, die later in dit werkstuk besproken zal worden. Wanneer het dier jagend wordt weergegeven in marge-illuminatie in manuscripten, kan het echter ook de activiteit van het lezen symboliseren. De honden jagen over de pagina op hun prooi zoals ook de lezer de woorden over de pagina najaagt.[125]

De honden in het Gorleston Psalterium hebben voornamelijk hun negatieve betekenis. Zij zijn de wrede, duivelse jagers die op de vrome lieden, in het psalterium de konijnen, jagen en hen belagen. In de cyclus van konijnen en honden zijn zij de antagonisten.

De slak, symbool van lafheid

Het optreden van de slak in het Gorleston Psalterium is ietwat ongewoon, aangezien de slak voornamelijk voorkomt in continentale manuscripten uit bijvoorbeeld Frankrijk, en niet zozeer in Engelse manuscripten.[126] De slak komt waarschijnlijk zoveel voor in Franse manuscripten gezien de sterke aanwezigheid van het dier in de Franse cultuur. Het dier komt veel voor in wijngaarden en tast deze aan.[127] De aanwezigheid van de slak in het Gorleston

[121] Zijlmans 2002, 138-139.
[122] Zijlmans 2002, 139.
[123] Evans, 2013, 378.
[124] Zijlmans 2002, 151.
[125] Nishimura 2009, 39.
[126] Randall 1962, 358.
[127] Randall 1960, 44.

Psalterium is mogelijk te verklaren door de Franse invloeden aanwijsbaar in de manuscripten van de East Anglian Group.

De slak wordt in de middeleeuwse symboliek over het algemeen gezien als een onrein dier.[128] Ook wordt hij gebruikt als een symbool voor luiheid, gezien zijn traagheid en zijn vermogen om vast te plakken aan een oppervlak, wat in de middeleeuwse denkwereld bewijs was dat het dier niet de ambitie bezit, noch het vermogen heeft om te streven naar het hogere.[129] In Psalm 58:8 wordt beschreven dat het dier vergaat in zijn eigen slijm, hetgeen mogelijk verwijst naar een gedachte dat het dier als het ware langzaam wegsmelt terwijl het zijn slijmspoor achterlaat. Het dier is dus zo lui dat bewegen het schaadt en het uiteindelijk zal doen vergaan.[130] Belangrijker voor zijn uitleg in het Gorleston Psalterium is echter zijn typering als een traag en laf dier, evenals een dier dat lafheid belachelijk maakt.[131]

In de twaalfde eeuw duikt het motief van de slak op in het spotvers *De lombardo et lumace*, waarin de Lombarden wordt afgeschilderd als zo laf dat ze al bang zijn voor een slak. De Lombarden, een Italisch volk, hadden een reputatie voor het vermijden van conflict en het opgeven van veldslagen.[132] Het motief van de slak als een symbool van deze vermeende lafheid komt tussen 1284 en 1325 vaak voor in de middeleeuwse literatuur, waarin laffe mensen hun wapens neerwerpen voor de slak zoals zij dat ook doen in de marges van manuscripten als het Gorleston Psalterium.[133] Bijgevolg wordt de strijder die niet vlucht voor de slak juist dapper, waardoor de slak dus paradoxaal genoeg een symbool kan zijn voor zowel lafheid als moed.[134]

De slak is echter niet altijd een symbool van lafheid; de slak is ook de bondgenoot van onderdrukte mensen die in opstand komen tegen hun onderdrukkers en wordt zo zelf een zeer dapper dier.[135] Deze interpretatie van de slak komt bijvoorbeeld voor in de verhalen van Reinaert de Vos, waarin Tardif de slak verantwoordelijk is voor een overwinning van de dieren op Reinaert.[136] Eveneens wordt aan de slak in de middeleeuwen soms een imaginaire kracht toegeschreven die het dier verbergt in zijn huisje.[137] Omdat hij zijn huisje met zich mee draagt en zich er in verbergt wordt hij soms ook gezien als een symbool van zelfkennis,

[128] Braunfels 1972, 98.
[129] Friedmann 1980, 291.
[130] Friedmann 1980, 293.
[131] Braunfels 1972, lemma 98.
[132] Randall 1962, 362-364; Pinon 1980, 76.
[133] Randall 1962, 360-361; Pinon 1980, 79.
[134] Braunfels 1972, lemma 98.
[135] Pinon 1980, 81-82.
[136] Pinon 1980, 82.
[137] Randall 1962, 361-362.

inkeer. Eveneens wordt de slak vanwege zijn huisje dat hij met zich meedraagt gezien als een goed voorbereid en vooruitziend dier.[138]

De slak als bondgenoot van de onderdrukten in hun strijd tegen hun onderdrukkers komt ook voor in het veertiende-eeuwse Bohun Psalterium (Londen, de British Library, Egerton MS 3277). De gehistorieerde initiaal van Psalm 98 op folio 85v van dit manuscript bevat een weergave van het moment kort na de tocht van de Israëlieten door de Rode Zee uit het bijbelboek Exodus, wanneer de zee die voor Mozes geweken was terugkeert en de Egyptenaren die Mozes en zijn volk achtervolgen verdrinken (afb. 16). Bovenop deze initiaal kruipt een slak. Dit dier is hier aanwezig als de bondgenoot van de onderdrukte Israëlieten en symboliseert hun succesvolle strijd tegen de Egyptenaren die hen onderdrukten.[139]

Deze interpretatie van de slak is nauw verwant aan de slak die de lafheid belachelijk maakt. In marge-illuminatie in manuscripten zien we vaak geharnaste figuren die eruitzien als ridders en maakt de slak dus schijnbaar vooral de adel om zijn lafheid belachelijk. Dit is ook te lezen in het vroege zestiende-eeuwse Franse gedicht *Thersytes*. Dit gedicht vertelt het verhaal van een laffe ridder, Thersytes, die een smid vraagt om voor hem een harnas te smeden dat hem onkwetsbaar zal maken. Ondanks dit harnas is Thersytes nog steeds bang als hij een slak tegenkomt en verbergt hij zich achter het schort van zijn moeder totdat het dier zijn voelhorens intrekt.[140] Door de combinatie van het belachelijk maken van de adel en het symboliseren van de opstand van onderdrukten tegen onderdrukkers krijgt de slak de associatie met het conflict tussen de aristocratie en de lagere klassen.[141] Dit kan gezien worden als een soort waarschuwende voorstelling in manuscripten die vervaardigd zijn voor edellieden.

Waarschijnlijk deels vanwege de symboliek van de omkering van de machtsverhouding waarmee de slak geassocieerd wordt, komt de slak in de marge-illuminatie veel voor in manuscripten waarin thema's van omkering en de omgekeerde wereld aanwezig zijn. Het is waarschijnlijk om deze reden dat hij gepaard met de konijnen in het Gorleston Psalterium voorkomt.[142]

Interessant genoeg wordt de slak soms ook gebruikt als een symbool voor Christus; specifiek Christus die na drie dagen opstaat uit het graf. In de middeleeuwen heerste er namelijk het geloof dat slakken zich in de drie maanden van de winter ingraven in de grond, om vervolgens als het weer warmer wordt naar boven te komen. Eveneens sluit het dier zijn

[138] Braunfels 1972, lemma 98.
[139] Marks 1980, 85.
[140] Randall 1960, 44.
[141] Randall 1960, 44.
[142] Randall 1962, 358.

huisje af met een dekseltje, ook wel operculum genoemd, dat het beschermt tegen invloeden van buitenaf, maar dat het dier van binnenuit gemakkelijk opnieuw kan openen. Dit werd in de middeleeuwen geassocieerd met Christus die de steen voor zijn graf weg rolde toen hij uit de dood opstond.[143] De zelfgemaakte tombe van de slak, zijn huisje, is eveneens ietwat koepelvormig, vergelijkbaar met de koepelvorm van de Heilige Grafkerk in Jeruzalem.[144] Door zijn vermogen om zich in zijn schulp af te sluiten van de wereld, kan de slak eveneens vergeleken worden met een kluizenaar of een monnik, hetgeen het dier eveneens een positieve betekenis geeft.[145] Deze interpretaties van de slak komen echter niet erg vaak voor in marge-illuminatie.

De rol van de slak in het Gorleston Psalterium lijkt de betekenis van het dier als symbool van lafheid en bondgenoot van de onderdrukten te combineren. De slak symboliseert uiteindelijk de eigenlijke zwakte en lafheid van de honden, en symboliseert daarmee tegelijkertijd de kracht van de konijnen die tegen de honden in opstand komen in de cyclus van konijnen en honden in het Gorleston Psalterium.

[143] Friedmann 1980, 291.
[144] Friedmann 1980, 293.
[145] Friedmann 1980, 293.

De jacht en de omgekeerde wereld

De jacht neemt een interessante positie in in de middeleeuwse beeldtaal en symboliek. Jager en prooi worden vaak opgevat als goed en kwaad en de jacht als de vervolging van het goede door het kwade.[146] Een voorbeeld is de uil, die als lokvogel wordt gebruikt door de vogelaar. De uil is hier een dienaar van de duivel, de vogelaar, die de vrome lieden, de vogels, tot zonde verleidt en hen zo vangt.[147] Dit is ook gewoonlijk de rol van dit dier in de werken van Jeroen Bosch (afb. 17). De vogelaar zelf wordt ook in de rol van een duivelse verleider geplaatst.[148] Het is interessant dat de in de symboliek vaak de mens als jager in de rol van de duivel wordt geplaatst, terwijl lagere dieren de betekenis van vrome christenen of zelfs Christus krijgen. Gezien de status van de mens in de middeleeuwse denkwereld als de kroon op gods schepping, zouden we juist het tegenovergestelde verwachten; dat dieren het kwade representeren, of tenminste dat mensen het goede representeren.

Een ander voorbeeld van de opvatting van de jager als het kwaad is de jacht op het hert. Hierin is het hert gewoonlijk de vrome christen of de moraliteit die vlucht voor de duivel, of de menselijke ziel die door de goddelozen en door de zonde wordt belaagd. De mens is dan het kwaad waar het hert voor vlucht, en jachthonden, trouwe dienaren van de mens, zijn hier duivels.[149] Het is dan ook niet verwonderlijk dat we de jacht op het hert in de Ruskin Hours (Ms. Ludwig IX 3 (83.ML.99)) terugzien op folio 6v, waar ook de geboorte van Christus in de gehistorieerde initiaal te zien is. Het hert kijkt zelfs omhoog naar deze initiaal, alsof het daar zijn verlossing zoekt (afb. 18). Deze betekenis van de jacht en jachthonden werd in de middeleeuwen ook teruggeprojecteerd op de klassieke mythe van de jager Aktaion, die door Artemis in een hert veranderd werd als straf omdat hij haar naakt had bespied, en die vervolgens door zijn eigen jachthonden aan stukken werd gescheurd.[150]

De jacht op het hert wordt soms ook vergeleken met de strijd tussen David en Goliath, waarin het hert David is, en de menselijke jagers Goliath.[151] Een scène met een hertenjacht komt deels om deze reden vaak voor in psalteria op de zogenaamde Beatus-pagina, waar psalm 1 begint met het woord “beatus”. De psalmen zijn immers volgens de christelijke traditie geschreven door David. We zien de hertenjacht bijvoorbeeld op folio 11r van het Cuerden Psalterium (MS M.756), vervaardigd omstreeks 1270, evenals op folio 14r van het Petersborough Psalterium (MS 9961-62) uit de late dertiende eeuw (afb.

[146] Kroos 1970, 362.
[147] Nishimura 2009, 14-15.
[148] Helsinger 1971, 175.
[149] Helsinger 1971, 164-165; Marks 1980, 76.
[150] Helsinger 1971, 165.
[151] Helsinger 1971, 175.

19, 20).[152] Ook in het Gorleston Psalterium is dit het geval.[153] In het Gorleston Psalterium is verder op dezelfde pagina een illustratie van de overwinning van David op Goliath te zien (afb. 29). Eveneens worden de onwetende Joden die Christus vervolgden vaak vergeleken met jachthonden die op een hert jagen.[154]

De middelen van de jacht dragen eveneens bij aan de symbolische betekenis ervan. We zien de jacht in margedecoratie gewoonlijk bedreven met pijl en boog. De boog werd in de christelijke wereld vaak beschouwd als een weinig eervol wapen, aangezien het van een afstand doodde. Het was vooral oneervol als de schutter zijn doelwit van achteren beschoot, en dit is dan ook op verscheidene plaatsen in middeleeuwse handschriften te zien.[155]

Deze symbolische interpretatie van de jacht is niet de gebruikelijke omgekeerde wereld van de middeleeuwse marge-illuminatie. We zien hier geen perversie van de natuurlijke orde, maar een omkering van status van jager en prooi en van mens en dier door middel van de symbolische betekenis van hun natuurlijke ordening. De jager blijft de jager en de prooi blijft de prooi, maar de jager die buiten de jacht goed is, wordt afgeschilderd als slecht en vice versa.[156]

In de middeleeuwse denkwereld bestaat een zeker bewustzijn van de positie van de jager als het kwade, en de omkering van de jacht onthult mogelijk een angst van de middeleeuwer dat de dieren misschien wraak zouden willen nemen op de mensen, hun beulen.[157] Deze omkering van jager en prooi is een veelvoorkomend en vastliggend thema in de middeleeuwse margedecoratie.[158] De omkering van de jacht is gewoonlijk symbolisch voor de triomf van het goede over het kwade.[159] Voorstellingen als van hazen die jagers roosteren of muizen die katten overwinnen komen geregeld voor (afb. 21, 22).[160]

Dit is mogelijk eveneens verwant aan het feit dat de jacht van oudsher de favoriete sport van de elite was, en daarmee symbool staat voor klassenscheiding.[161] Het komt met regelmaat voor in manuscripten dat we edellieden zien jagen, zoals een man op een paard met een valk in de Ruskin Hours (Ms. Ludwig IX 3 (83.ML.99)) op folio 76r (afb. 23). Het Gorleston Psalterium maakt de jagende elite op verscheidene plaatsen belachelijk, bijvoorbeeld door een aap te laten jagen op een paard dat door zijn benen zakt (afb. 40). Als de jacht geassocieerd werd met de elite, dan ontneemt de omkering van de jacht de elite zijn

[152] Helsinger 1971, 161-162.
[153] Marks, 1980, 76.
[154] Kroos 1970, 287.
[155] Camille 1992 106-107.
[156] Nishimura 2009, 26.
[157] Grössinger 1997, 82.
[158] Nishimura 2009, 51.
[159] Faaij 2020, 20.
[160] Grössinger 1997, 81; Nishimura 2009, 53.
[161] Kroos 1970, 362.

status. De omkering van de jacht, waarin de jager de gejaagde wordt, kan op die manier gezien worden als een waarschuwing voor de elite dat hun positie bovenaan de maatschappelijke ladder niet eeuwig hoeft te duren. Het rad van vrouwe Fortuna kan snel draaien.

Tenslotte kunnen de dieren die zich wreken op hun menselijke jagers ook symbool staan de ironische straffen die mensen voor hun zonden te wachten staan in de hel. Het konijn op het hellepaneel van de *Tuin der Lusten* van Jeroen Bosch kan bijvoorbeeld op deze manier geïnterpreteerd worden (afb. 1). Het symboliseert de wellust waaraan de mensen zich op het middenpaneel van het drieluik schuldig hebben gemaakt, en die nu in de hel tot hun straf wordt. De mens die het dier aan zijn jachtspies heeft hangen is in deze interpretatie een jager die bij leven behalve op letterlijke konijnen ook jaagde op op "symbolische konijnen". Met andere woorden, hij heeft zich schuldig gemaakt aan wellust.[162]

De cyclus van konijnen en honden in het Gorleston Psalterium lijkt de wraak van dieren op hun jagers en de jacht als symbool voor klassenscheiding te combineren, en laat de konijnen in opstand komen tegen hun onderdrukkers. In het psalterium zijn dit de honden die op hen jagen, maar er wordt op verscheidene plaatsen duidelijk gemaakt dat zij worden aangevoerd door menselijke jagers.

De jager kan het goede zijn en de prooi het kwaad, maar dit komt in de symboliek alleen voor als zowel jager als prooi dieren zijn, bijvoorbeeld honden die op konijnen of hazen jagen.[163] Deze prooidieren krijgen dan een andere betekenis dan wanneer mensen op ze jagen. Het lijkt er echter niet op dat dit in het Gorleston Psalterium het geval is, zoals ik in het volgende hoofdstuk duidelijk zal maken.

Het is mijn eigen observatie dat de richting van de jacht over de pagina mogelijk iets kan vertellen over de symbolische betekenis van jager en prooi. In het Gorleston Psalterium komen de jagers over het algemeen van links en vlucht de prooi naar rechts (afb. 31). Links is in de christelijke symboliek de sinistere zijde en geeft vaak het kwade aan. In de veel voorkomende variatie op de kruisigingsscène waarbij twee moordenaars aan weerszijden van Christus worden gekruisigd wordt bijvoorbeeld altijd de slechte moordenaar die niet tot inkeer komt aan Christus' linkerzijde gekruisigd (afb. 24). In weergaven van het Laatste Oordeel zien we eveneens vaak hoe Christus met zijn linkerhand mensen naar de hel stuurt (afb. 25). Jagende honden die van links de pagina op komen kunnen daarom begrepen worden als het kwaad.

In de weergave van de heilige Hiëronymus in het Gualenghi-d'Este getijdenboek (Ms. Ludwig IX 13 (83.ML.109)) zien we op folio 174v een hond die een haas van links naar

[162] Van Uytven 2003, 288.
[163] Nishimura 2009, 38.

rechts over de pagina achtervolgt, hier in combinatie met een beeltenis van Hiëronymus' visioen van Christus aan het kruis (afb. 26). Het is logisch dat de hond hier zijn kwade betekenis heeft aangezien de beulen die Christus kruisigden in de christelijke wereld vaak honden genoemd worden.[164] De gejaagde haas kan in dat geval zijn betekenis hebben als symbool van geestelijke vruchtbaarheid en als dier dat zijn heil zoekt in het hogere, verwijzend naar de heremiet Hiëronymus die uiteraard zelf ook het hogere nastreefde. De reiger elders op de pagina heeft dezelfde betekenis van een dier dat zijn heil zoekt in het hogere. In middeleeuwse bestiaria wordt beschreven hoe het dier boven de wolken gaat vliegen om het geweld van stormen te ontwijken.[165]

Wanneer een jagend dier juist als goed wordt weergegeven, zoals de kat die een muis gevangen heeft op folio 190r van het Luttrell Psalterium (Add MS 42130), zien we hoe ze zich van rechts naar links bewegen, en dus van de goede kant van de pagina afkomstig zijn (afb. 27). Ook de jagende honden op folio 308r van het Getty Museum Breviarium (Ms. Ludwig IX 2 (83.ML.98)) kunnen om deze reden bedoeld zijn als goed, in tegenstelling tot de honden in het Gorleston Psalterium (afb. 28).[166]

Monsterlijke jagers, zoals kentauren, symboliseren eenduidig het kwaad, en worden op deze manier veelvuldig toegepast in het Gorleston Psalterium.[167]

[164] Van Uytven 2003, 284.
[165] Nishimura 2009, 39.
[166] Nishimura 2009, 39.
[167] Kroos 1970, 363.

De cyclus van de konijnen in het Gorleston Psalterium

In de voorgaande hoofdstukken is de symboliek van verschillende dieren die voorkomen in het Gorleston Psalterium aan bod gekomen, evenals de symboliek van de jacht. In dit hoofdstuk isoleer ik de verschillende dieren op bepaalde plaatsen in het Gorleston Psalterium en beschrijf ik hun handelingen. Op basis van de symboliek die in de vorige hoofdstukken aan bod gekomen is, interpreteer ik deze scènes en probeer ik het aannemelijk te maken dat zij een doorlopend verhaal door het psalterium vormen.

De symboliek van enkele individuele voorstellingen is al eerder door andere auteurs beschreven, maar het is mijn eigen theorie dat deze voorstellingen samen een doorlopende cyclus vormen in de marges van het Gorleston Psalterium. In deze cyclus is volgens mij te zien hoe konijnen in opstand komen tegen honden, hun jagers, en hen uiteindelijk onderwerpen.

Folio 8r: De status quo

Onderaan de Beatus-pagina van het Gorleston Psalterium is een grote jachtscène uitgebeeld, waarin honden een hert en een everzwijn vangen en verscheuren. De konijnen vluchten voor hen in hun holen. Hoewel er een hoornblazende aap met een staart en twee honden aan een touw aanwezig zijn, handelen de honden zelfstandig. De aanwezigheid van de konijnen in deze scène is mogelijk al een voorbode van wat gaat komen. Door de konijnen onderdeel te maken van de hertenjacht, die symbool staat voor de strijd tussen David en Goliath, wordt door de illuminator de basis gelegd voor de opstand van de konijnen tegen hun eigen Goliath, de honden.

Folio 13v: Een voorbode

Een konijn hakt met een ornate bijl het hoofd van een monsterlijke of in ieder geval niet-menselijke koning af. Dit is eveneens een voorbode van wat zal komen. De konijnen zullen verderop in het psalterium een monsterlijke, niet-menselijke tiran overwinnen die hen lang onderdrukt heeft.

Folio 18r: Introductie van de spelers

Een hond jaagt op een konijn dat vlucht in het loof. We zien hier de belangrijkste spelers in dit verhaal en hun natuurlijke rollen. De hond als jager en het konijn als prooi. De jagende hond rent van links naar rechts over de pagina achter het konijn aan, waardoor de lezer hem al kan identificeren als de antagonist van het verhaal.

Folio 39v: Het konijn toont wijsheid

Het konijn dat in de bladranken door de hond wordt opgejaagd vlucht voor het eerst naar hogergelegen terrein. Aangezien konijnen langere achterpoten hebben dan voorpoten, is dit voor hen gemakkelijk. Het konijn toont daarmee de wijsheid van de vrome christen, die god in den hoge zoekt.

Folio 45r: De hond toont zich als het kwaad

De hond, voorheen slechts de antagonist, ontpopt zich nu tot de slechterik door het nobele hert in zijn achterpoot te bijten. Op deze manier krijgen de honden in het Gorleston Psalterium de rol toebedeeld van de beulen van Christus, van ongelovigen die christenen vervolgen, of van duivels die de vrome mensen belagen.

Folio 56r: Een konijn gaat bij een man te rade

Een konijn lijkt in gesprek te zijn met een mens. Misschien is het hetzelfde wijze konijn dat eerder omhoog vluchtte. Mogelijk vraagt het de mens om advies over wat te doen tegen de honden die hen belagen. Dat mensen en dieren op deze manier de interactie met elkaar aangaan is in middeleeuwse verhalen niet vreemd, vooral als de dieren een bepaalde symbolische betekenis hebben.[168] Het konijn kan hier op deze manier optreden vanwege zijn functie als symbool van vroomheid, zoals het al eerder heeft opgetreden in het Gorleston Psalterium toen het omhoog vluchtte. Eveneens is het mogelijk dat de mens met wie hij spreekt een monnik is. Zijn kledij lijkt enigszins op een monnikspij en kap. Dit zou goed passen bij de rol van het konijn als een vroom dier.

[168] Van Uytven 2003, 23-24

Folio 64v: Een konijn ontspringt uit een trompet

Met trompetgeschal wordt een konijn aangekondigd. Dit is uiteraard een verwijzing naar de opdrachtgever van het Gorleston Psalterium, de graaf van Warrene, voor wie konijnen een belangrijk symbool van zijn landerijen en functie zijn, maar mogelijk is het eveneens een waarschuwing voor de honden, of een statement over de konijnen die grootse dingen van plan zijn.

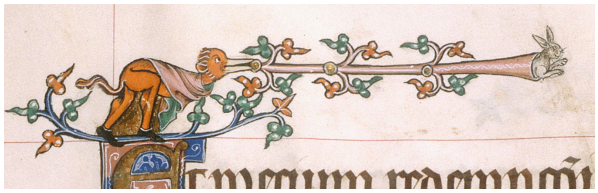

Folio 65r: De jacht gaat door

Net zoals op de Beatus-pagina lijkt een aap de jacht te leiden. We zien hier eveneens de symbolische betekenis van de cyclus van konijnen en honden duidelijker worden. De aap, die op een mantel na naakt is en rijdt op een paard dat volledig door de benen gezakt is, is een parodie op een edelman. Het konijn heeft door dat dit dier de honden voortdrijft, zoals we zullen zien.

Folio 67v: Een aap bedient de blaasbalgen van het orgel van een konijn

Eens de aanvoerder van de jacht, nu danst de aap naar de pijpen van het konijn. Het is een belangrijke eerste stap voor de konijnen in het aanpakken van de honden, evenals een waarschuwing voor de edellieden op wie de aap een groteske persiflage

vormt. Het rad van vrouwe Fortuna kan snel draaien, en voor je het weet, zit je onderaan.

Folio 71v: Een konijn met een stok heeft een hond aan een touw

Nu hebben de honden het echt met de konijnen aan de stok. Een konijn heeft een hond gevangen en heeft hem vast aan een touw. Hij houdt zijn stok bedreigend omhoog, klaar om de hond te disciplineren. Het is duidelijk wat de konijnen van de mensen hebben geleerd. Dit was precies hoe mensen in de middeleeuwen met valse dieren omgingen.

Folio 79r: Een kentaur en een hond jagen op een konijn

De jacht woedt voort. De honden zijn niet gebonden aan één aanvoerder. Eveneens worden zij opnieuw weergegeven als duidelijk slecht; de kentaur die nu de jacht leidt en hen voortdrijft heeft ook in deze context geen positieve betekenis in de christelijke beeldtaal.

Folio 79v: Een konijn zit op een tak, vastgehouden door een monnik

Hier is te zien hoeveel wijsheid de konijnen door hun interactie met de mensen hebben vergaard. De monnik fungeert hier door een tak op te houden als een boom der kennis. Het konijn is in deze boom omhoog geklommen, een

symbool van hoeveel het dier geleerd heeft.

Folio 85r: Een konijn gekleed als mens schiet met een pijl en boog op een vogel

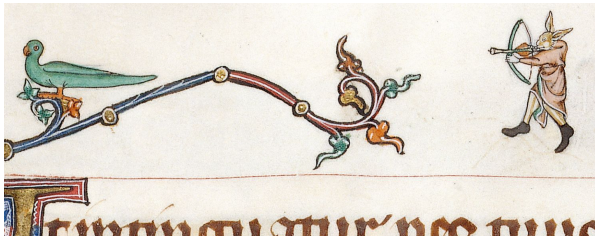

Het konijn in deze illustratie heeft veel eigenschappen van een menselijke jager aangenomen. Het dier draagt menselijke kleding en gebruikt een pijl en boog om nu zelf te jagen. Het prooidier is hier voor het eerst duidelijk zelf jager geworden.

Folio 88r: Een konijn heeft een hond afgericht

De overwonnen hond legt zich neer bij de heerschappij van het konijn, dat een stok als scepter over hem zwaait. Of bedreigt het konijn de hond met de stok? Dit was in de middeleeuwen een gebruikelijke manier om honden af te richten.

Folio 88v: Een hond bedient de blaasbalgen van het orgel van een konijn

Net zoals de aap eerder, danst nu de hond naar het pijpen van het konijn.

Folio 93v; Een konijn laat een hond kunstjes doen.

Een konijn met een mantel om laat een hond opzitten. Het dier toont opnieuw dat het de hond heeft afgericht. Het konijn en beloont de hond met iets dat

goudkleurig geschilderd is, mogelijk een hostie. Op deze manier wordt het konijn opnieuw weergegeven als een vroom wezen. Eveneens lijkt het zijn geloof op de hond te willen overbrengen.

Folio 99r: Een gewapend konijn bevecht een monster

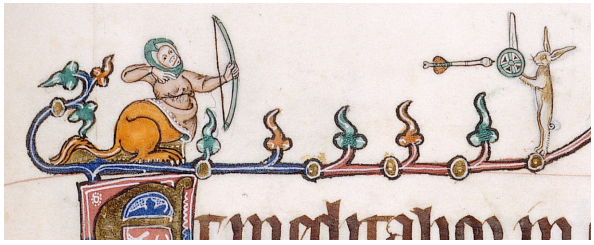

Een konijn met zwaard en schild wordt beschoten door een monster met het achterlijf van een leeuw. Opnieuw worden de jagers die op de konijnen jagen weergegeven als monsterlijk. Tegelijkertijd zien we de konijnen de kennis die zij van de mensen hebben vergaard toepassen in hun strijd tegen hun onderdrukkers.

Folio 106v: Een konijn verbergt zich tussen de bladranken terwijl de honden luisteren naar een monster

Een monster als op folio 99r blaast op een jachthoorn, en de honden gehoorzamen hem, maar het konijn ontkomt aan de jacht, ongezien tussen het loof. De honden worden hier weergegeven als trouw aan de verkeerde meester.

Folio 115v: Een konijn met het achterlijf van een hond

Een konijn met het achterlijf van een hond symboliseert de omkering van de rollen waar de konijnen tot nu toe met enig succes naar streven. Trompetgeschal op de achtergrond

suggereert dat dit eveneens een voorbode of een aankondiging is van wat verder zal gebeuren.

Folio 133r: Een processie van konijnen

Een stoet konijnen vormt een christelijke processie, met onder andere kaarsen, bellen, een wierookvat en een kruisstaf. Ze voeren een soort ark met zich mee en laten de honden die dragen. Ook hier worden de konijnen weergegeven als zeer vrome wezens die de christelijke riten observeren. De honden worden eveneens weergegeven als volledig aan deze konijnen onderworpen. Het is hier duidelijker dan waar dan ook in het handschrift dat de overwinning van de vrome konijnen op de duivelse honden gelijkgesteld wordt aan de overwinning van het ware geloof.

Folio 140r: Een konijn zit op een hond

Deze hond is volledig door de konijnen onderworpen en laat over zich heen lopen.

Folio 146r: Een dappere ridder bevecht een slak

Een gewapende man, te oordelen naar de wapenrusting een ridder of vergelijkbare edelman, overwint de lafheid en toont zijn moed door zijn zwaard te trekken tegenover een slak, die “dreigend” zijn voelhoorns naar hem uitsteekt.

Folio 161v: Een jachtstoet van konijnen

Een groep konijnen is op jacht: één blaast op een jachthoorn, een ander schiet met een pijl en boog op een hond, en weer een ander draagt twee geschoten honden aan een stok. De jacht is volledig omgekeerd. Het beeld van het jagende konijn met jachthoorn en stok doet eveneens sterk denken aan het konijn op het hellepaneel van de *Tuin der Lusten* van Jeroen Bosch.

Folio 162v: Een laffe ridder bidt om genade van een slak

Een gewapende man heeft zijn zwaard als een kruis voor zich en heeft zijn handen opgeheven in een biddend gebaar tegenover een slak. Hij toont zo zijn lafheid.

Folio 164r: Een groep konijnen brandt kaarsen op een altaar

De konijnen laten door deze liturgische handeling opnieuw zien dat zij de wijze en de vrome dieren zijn in dit verhaal.

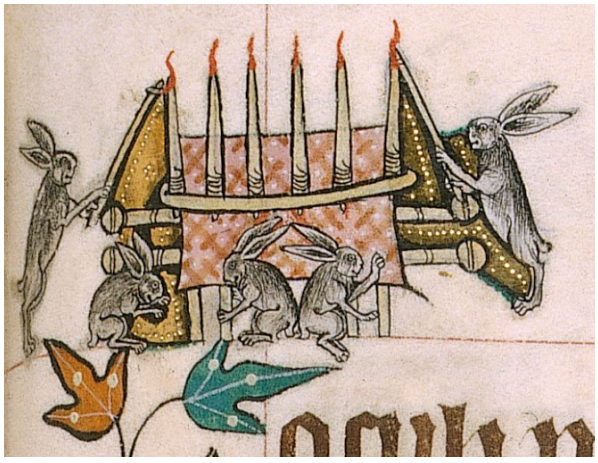

Folio 165r: Een kraai zit op een hond

Het staat er voor de honden niet goed voor. De dreigende vogel, een symbool van dood en verderf, is op de hond neergestreken en toont zo dat het met de honden gedaan is. De strijd is verloren.

Folio 177v: Een hert zit in een konijnenhol

De vroomheid van de konijnen wordt bevestigd als het nobele hert zijn toevlucht zoekt in hun holen. Het hert, symbool voor vroomheid en voor Christus, laat zien dat de konijnen tot het ware geloof zijn gekomen.

Folio 179v: Het verhaal samengevat

Een slak met de kop van een hond en een konijn met het achterlijf van een leeuw zitten tegenover elkaar en vatten zo de strijd tussen honden en konijnen in het Gorleston Psalterium samen. De kracht van de honden was als de kracht van de slak: grotendeels denkbeeldig. Toen het erop aankwam, waren ze zwak en laf. De konijnen, daarentegen, bleken als leeuwen te zijn; sterk en dapper. Zij overwonnen de honden die, zoals het achterlijf van de slak eveneens aangeeft, als tirannen over hen heersten. Mogelijk betekent het achterlijf van de slak verder dat de honden tot zelfkennis of tot inkeer gekomen zijn; dat zij hun eigen lafheid hebben erkend en zich bij de overheersing van de konijnen hebben neergelegd.

Deze hond in de gedaante van een slak lijkt een uniek symbool te zijn voor het Gorleston Psalterium. Ik ben in mijn onderzoek slechts één ander voorbeeld hiervan tegengekomen. Dit wordt beschreven door Salomon Reinach in zijn werk *Pierres gravées* uit 1895 (afb. 68). Het betreft een gotische gemme van carneool die zich in de negentiende eeuw bevond in het Palazzo Strozzi in Florence, en waarop een hond is afgebeeld die uit een slakkenhuis springt en een haas doodbijt.[169] De symboliek van deze gemme kan verbonden zijn met die van de hond in het slakkenhuis in het Gorleston Psalterium; mogelijk gaat het om een waarschuwing voor de vrome christen, die gesymboliseerd wordt door de haas, om uit te kijken voor de duivel. Deze kan hen namelijk ondanks zijn lafheid onverwachts overvallen zoals de hond op deze gemme de haas pakt en doodbijt. Verder onderzoek is echter nodig om erachter te komen of deze twee überhaupt aan elkaar verwant zijn, en dit mogelijk een terugkerend symbool is.

[169] Reinach, 1895, 70.

Conclusie

Er is in de marge-illuminatie van het Gorleston Psalterium een cyclus aan te wijzen die vertelt hoe konijnen in opstand komen tegen de honden die op hen jagen, en hen uiteindelijk overwinnen. Deze cyclus is leesbaar met de kennis van de symbolische betekenis van verschillende belangrijke dieren in deze cyclus. Het konijn als vroom wezen en vruchtbare geest leert tirannen omver te werpen en te jagen zoals mensen dat doen, en komt tot het ware geloof. Op deze manier is het dier uiteindelijk in staat om de jacht om te keren en de honden die op het dier jagen te onderwerpen. Vooral de vroomheid van het konijn wordt door het manuscript keer op keer onderstreept.

De hond heeft in het Gorleston Psalterium de symboliek van de jagende duivel, die keer op keer het vrome konijn, evenals het hert, een symbool van vroomheid, belaagt, en die uiteindelijk door de konijnen overwonnen wordt, zoals het kwade altijd wordt overwonnen door het goede.

Het hert wordt weergegeven als een symbool van vroomheid, en komt vooral in het Gorleston Psalterium voor om de rollen van het konijn en de hond in de cyclus van konijnen en honden aan te duiden middels hun relatie met het hert.

Tenslotte komt de slak in het Gorleston Psalterium voor als een symbool van lafheid. Wanneer de hond uiteindelijk de gedaante van een slak aanneemt, wordt het duidelijk dat dit slaat op de honden, en dat zij als laf worden afgeschilderd. Aangezien de slak in de middeleeuwse symboliek ook een bondgenoot van de onderdrukten was, is het ook mogelijk om de aanwezigheid van het dier in het Gorleston Psalterium te verklaren vanuit de opstand van de konijnen tegen de honden. De aanwezigheid van de slak bevestigt dan de overwinning van de underdog. Evenals het hert is het een belangrijke functie van de slak binnen het Gorleston Psalterium om de rollen van de konijnen en honden in hun cyclus aan te duiden.

Ook de symboliek van de jacht als een strijd tussen goed en kwaad helpt ons het Gorleston Psalterium te lezen. De jagende honden zijn slecht, de konijnen, hun prooidieren, zijn goed, en de omkering van de jacht is een triomf van het goede over het kwade, waarin de straf van het kwade een ironische omkering van zijn zonde is. De cyclus die ik beschreven heb combineert al deze elementen en komt hier logisch uit voort.

Deze cyclus van konijnen en honden is eveneens toepasselijk in dit manuscript; voor de graaf van Warrene, de belangrijkste houder van free-warren in Norfolk en Sussex, zou het een angst kunnen zijn geweest dat de konijnen waarop hij jaagde misschien wraak op hem zouden willen. Eveneens zal het hem niet ontgaan zijn hoe deze cyclus waarschuwt voor een

mogelijke omkering van zijn fortuin en verlies van zijn macht. Het rad van vrouwe Fortuna kan snel draaien.

De cyclus zoals ik hem heb weergegeven omvat echter maar een relatief klein deel van de figuren in de marges van het Gorleston Psalterium, zelfs wanneer herhalingen van de scènes die ik heb weergegeven achterwege worden gelaten. Het is goed mogelijk dat sommige van deze figuren eveneens een symbolische betekenis hebben binnen de cyclus van konijnen en honden, maar dit is niet noodzakelijk, en het kan eveneens zo zijn dat er in de marge-illuminatie van het psalterium meerdere verhalen verteld worden. Verder onderzoek naar het Gorleston Psalterium zou verricht kunnen worden naar andere verbanden tussen de verschillende figuren in de marge-illuminatie. Dit zou ons nieuwe manieren kunnen geven om de marge-illuminatie van middeleeuwse handschriften te lezen en te interpreteren.

Verder heb ik geen aandacht besteed aan de mogelijke samenhang tussen de marge-illuminatie en de tekst van het psalterium. Of er samenhang bestaat tussen de tekst en bijvoorbeeld de cyclus van konijnen en honden in het Gorleston Psalterium en hoe deze mogelijke samenhang bijdraagt aan de symboliek van de marge-illuminatie van het handschrift is eveneens verdere studie waard. Ook dit zou bijdragen aan ons vermogen om de marge-illuminatie van middeleeuwse handschriften te interpreteren.

Een andere zwakte van de theorie van de cyclus van konijnen en honden in het Gorleston Psalterium is dat ik op dit moment niet in staat ben om voorbeelden te geven van vergelijkbare cycli in de middeleeuwse marginale kunst. Het is uiteraard mogelijk dat het Gorleston Psalterium een unicum is, maar het bestaan van deze cyclus zou aannemelijker zijn als er vergelijkbare cycli aan te wijzen zouden zijn in andere handschriften. Ook dit is iets dat verdere studie waardig is en ons mogelijk nieuwe manieren kan geven om middeleeuwse handschriften te lezen en te interpreteren.

Ik zou eveneens graag de hondslak aan het einde van de cyclus in het Gorleston Psalterium in een bredere beeldtraditie plaatsen. Ik moet echter volledig gissen naar de relatie tussen die hond in de gedaante van een slak en het enige andere voorbeeld van een hondslak dat ik heb kunnen vinden; de hond die uit het slakkenhuis ontspringt op de gemme van carneool uit het Palazzo Strozzi. Mogelijk is deze gemme een ander voorbeeld van dezelfde symboliek en kan deze laten zien dat de symboliek van de hond in de gedaante van de slak wijder verbreid is dan alleen het Gorleston Psalterium, maar op dit moment heb ik geen manier om deze theorie aannemelijk te maken. Verder vervolgonderzoek zal moeten uitwijzen of dezelfde symboliek ook elders terug te vinden is.

Tenslotte heb ik in dit werkstuk geen verband gelegd tussen de beeldtaal van de middeleeuwse marge-illuminatie en de schilderijen van Jeroen Bosch, zoals mijn

oorspronkelijke plan was. Dit is vervolgonderzoek dat ik zelf graag zou doen. Ik zou willen onderzoeken of er een doorlopende lijn te trekken is tussen de narratieven van de schilderijen van Jeroen Bosch en cycli als die ik beschreven heb in het Gorleston Psalterium in middeleeuwse geïllumineerde handschriften.

Literatuur

Backhouse, J., 1989, *The Luttrell Psalter*, Londen.

Block, E. C., 2003, “Misericords and the World of Bruegel”, in: Bethmont-Gallerand, S., Billiet, F., Block, E. C., Hardwick, P. (red.), 2003, *Profane images in marginal arts of the middle ages*, Turnhout.

Braunfels, S., 1972, “Snecke” in: Kirschbaum, E., 1972, *Lexikon der christlichen Ikonograpie - vierter Band - allgemeine Ikonographie - Saba, Königin von - Zypresse - Nachträge*, Rome etc., 98-99.

Brown, S., 2003, *York Minster: An Architectural History c.1220-1500*, Swindon.

De Bruyn, E., 2001, *De vergeten beeldentaal van Jheronimus Bosch*, ‘s-Hertogenbosch.

Camille, M., 1992, *Image on the Edge - The Margins of Medieval Art*, Londen.

Caviness, M. H., 2007, “Marginally Correct” in: Krinsky, C. H.; Sandler, L. F.; Smith, K. A; 2007, *Tributes to Lucy Freeman Sandler - studies in illuminated manuscripts*, Londen, pp. 141-156.

Evans, H. E., de Lahunta, A., 2013, *Miller's Anatomy of the Dog*, Amsterdam.

Faaij, B., 2020, *Veel honden zijn der hazen dood - De verluchting van het Naumburger koorboek in historisch en iconografisch perspectief*, werkstuk excursie Middeleeuwen, 2019, Nijmegen.

Friedmann, H., 1980, *A Bestiary for Saint Jerome - Animal Symbolism in European Religious Art*, Washington D.C.

Gerlach, P., 1970, “Hirsch” in: Kirschbaum, E., e.a. (red.) 1970, *Lexikon der christlichen Ikonographie - zweiter Band - allgemeine Ikonographie - Fabelwesen - Kynokephalen*, Rome etc., 286-289.

Gerlach, P., 1970, “Hund” in: Kirschbaum, E., e.a. (red.) 1970, *Lexikon der christlichen Ikonographie - zweiter Band - allgemeine Ikonographie - Fabelwesen - Kynokephalen*, Rome etc., 334-336.

Grössinger, C., 1975, “English Misericords of the Thirteenth and Fourteenth Centuries and Their Relationship to Manuscript Illuminations” in: *Journal of the Warburg and Courtauld Institutes*, 38 (1975) 1, pp. 97-108.

Grössinger, C., 1997, *The world upside-down: English misericords*, Londen.

Helsinger, H., 1971, “Images on the Beatus Page of Some Medieval Psalters” in: *The Art Bulletin*, 53 (1971) 2, pp. 161-176.

Kemp, W., 1970, “Hase” in: Kirschbaum, E., e.a. (red.) 1970, *Lexikon der christlichen Ikonographie - zweiter Band - allgemeine Ikonographie - Fabelwesen - Kynokephalen*, Rome etc., 221-225.

Kroos, R., 1970, “Jagd” in: Kirschbaum, E., e.a. (red.) 1970, *Lexikon der christlichen Ikonographie - zweiter Band - allgemeine Ikonographie - Fabelwesen - Kynokephalen*, Rome etc., 362-363.

Marks, R.; Morgan, N., 1980, *Englische Buchmalerei der Gotik (1200-1500)*, München.

Meuwese, M., 2004, “The Animation of Marginal Decorations in “Monty Python and the Holy Grail”” in: *Arthuriana*, 14 (2004) 4, pp. 45-58.

Nishimura, D.; Nishimura, M. M., 2007, “Rabbits, Warrens, and Warrene: The Patronage of the Gorleston Psalter” in: Krinsky, C. H.; Sandler, L. F.; Smith, K. A.; 2007, *Tributes to Lucy Freeman Sandler - studies in illuminated manuscripts*, Londen, pp. 205-218.

Nishimura, M. M., 2009, *Images in the Margins - The Medieval Imagination*, Londen.

Pächt, O., 1943, “A Giottesque Episode in English Mediaeval Art” in: *Journal of the Warburg and Courtauld Institutes*, 6 (1943) 1, pp. 51-70.

Pinon, R., 1980 “From illumination to folksong: the armed snail, a motif of topsy-turvy land” in: Newall, V., 1980, *Folklore studies in the twentieth century - proceedings of the centenary conference of the Folklore Society*, Woodbridge, pp. 76-113.

Randall, L. M. C., 1957, “Exempla as a Source of Gothic Marginal Illumination” in: *The Art Bulletin*, 39 (1957) 2, pp. 97-107.

Randall, L. M. C., 1960, “The Fieschi Psalter” in: *The Journal of the Walters Art Gallery*, 23 (1960) 1, pp. 26-47.

Randall, L. M. C., 1962, “The Snail in Gothic Marginal Warfare” in: *Speculum*, 37 (1962) 3, pp. 358-367.

Randall, L. M. C., 1966, *Images in the margins of Gothic Manuscripts*, Berkeley.

Sandler, L. F., 1986, *Gothic manuscripts, 1285-1385*, Londen.

Sandler, L. F., 2005, “Bared: The Writing Bear in the British Library Bohun Psalter” in: L’Engle, S.; Guest, G., 2005, *Tributes to Jonathan J. G. Alexander*, Londen, pp. 269-280.

Schapiro, M., 1980, “Marginal Images and Drôlerie” in: Schapiro, M., 1980, *Late Antique, Early Christian and Medieval Art - Selected Papers*, Londen, pp. 196-198.

Thompson, E. M., 1908, “The Gorleston Psalter” in: *The Burlington Magazine for Connoisseurs*, 13 (1908) 6, pp. 146, 151.

Van Uytven, R., 2003, *De papegaai van de paus - mens en dier in de middeleeuwen*, Zwolle.

Verspaandonk, J. A. J. M., 1993, *De koorbanken van de St. Martinuskerk te Venlo*, Venlo.

Wertheim Aymès, C.A., van Schilfgaarde, P., 1972, *De symboliek van haas en anjer sinds de oudste beschavingen*, Wassenaar.

Zijlmans, J., 2002, *Hond & baas - een geschiedenis van haat en liefde*, Den Haag.

British Library Board, “Add MS 49622”, webpagina, gepost door de British Library, datum onbekend, http://www.bl.uk/manuscripts/FullDisplay.aspx?ref=Add_MS_49622 (geraadpleegd op 30-03-2021).

Afbeeldingen

Afb. 1A: Jeroen Bosch, *Tuin der Lusten*, ca. 1510-1516, olieverf op eiken paneel, 220 cm × 195 cm (centraal paneel), 220 cm × 97 cm (zijpanelen). Museo del Prado, Madrid. Afbeelding van Boschproject.org (boschproject.org/#/artworks/The_Garden_of_Earthly_Delights).

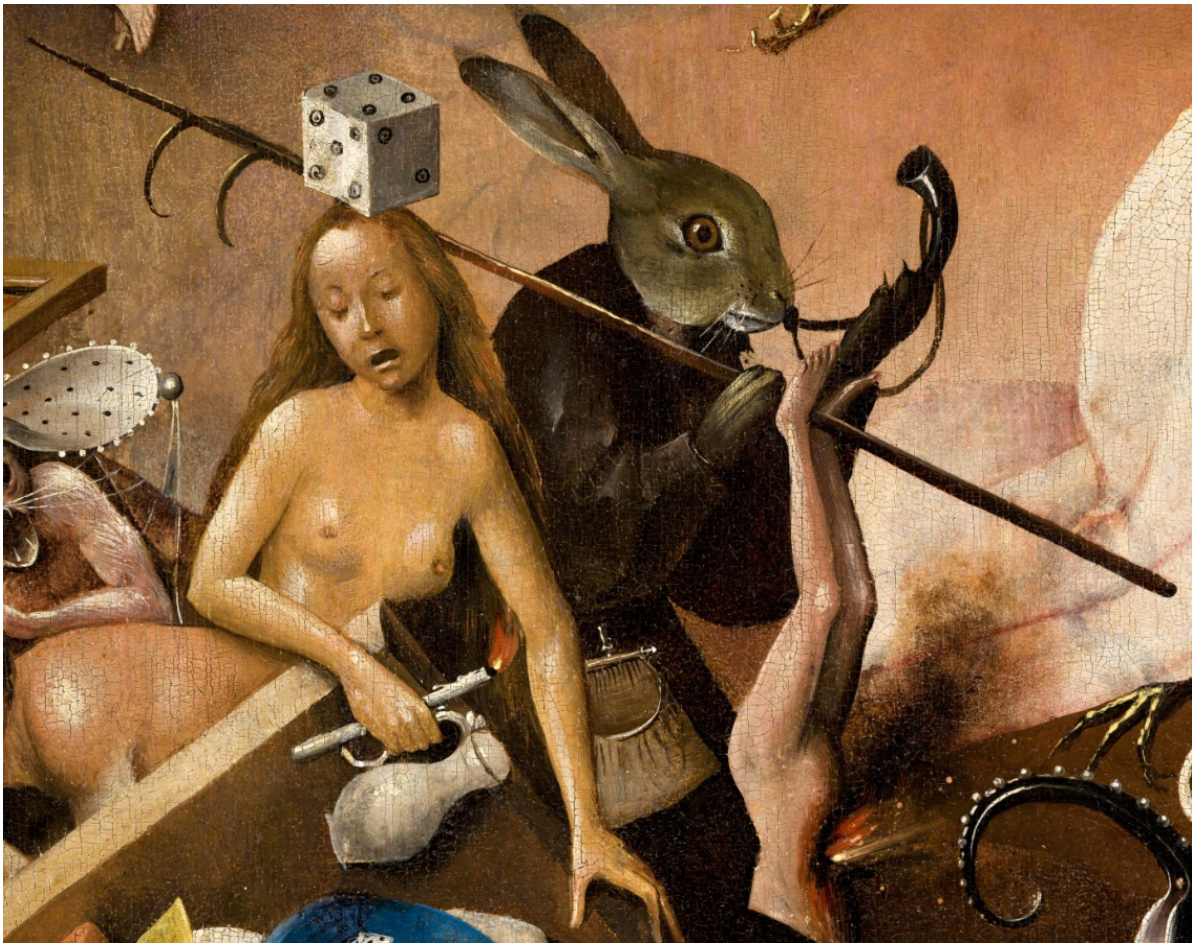

Afb. 1B: Detail van de *Tuin der Lusten*. Een konijn blaast op een jachthoorn en draagt een mens als een geschoten dier aan een speer.

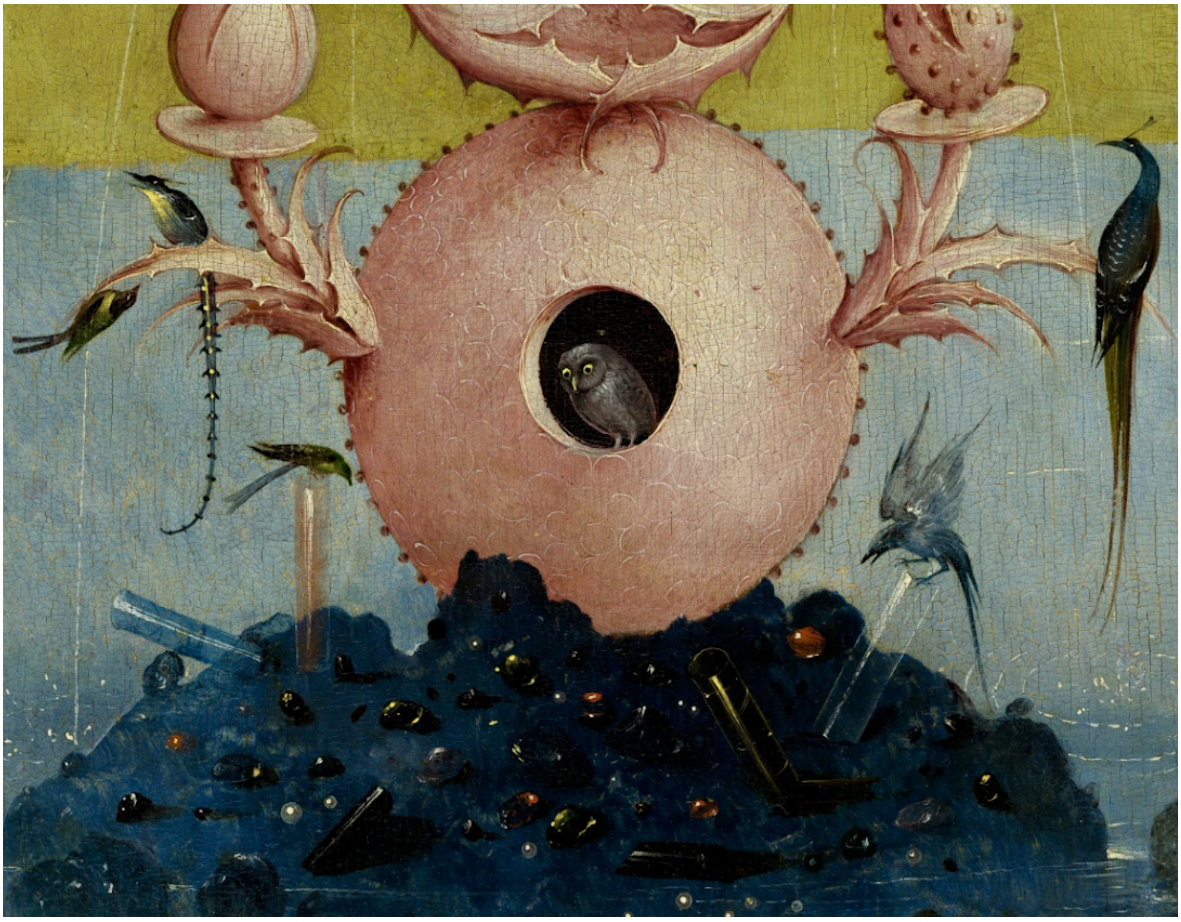

Afb. 1C: Detail van de *Tuin der Lusten*. Een loerende uil.

Afb. 1D: Detail van de *Tuin der Lusten*. Konijnen keren Eva de rug toe.

Afb. 1E: Detail van de *Tuin der Lusten*. Een konijn vlucht omlaag.

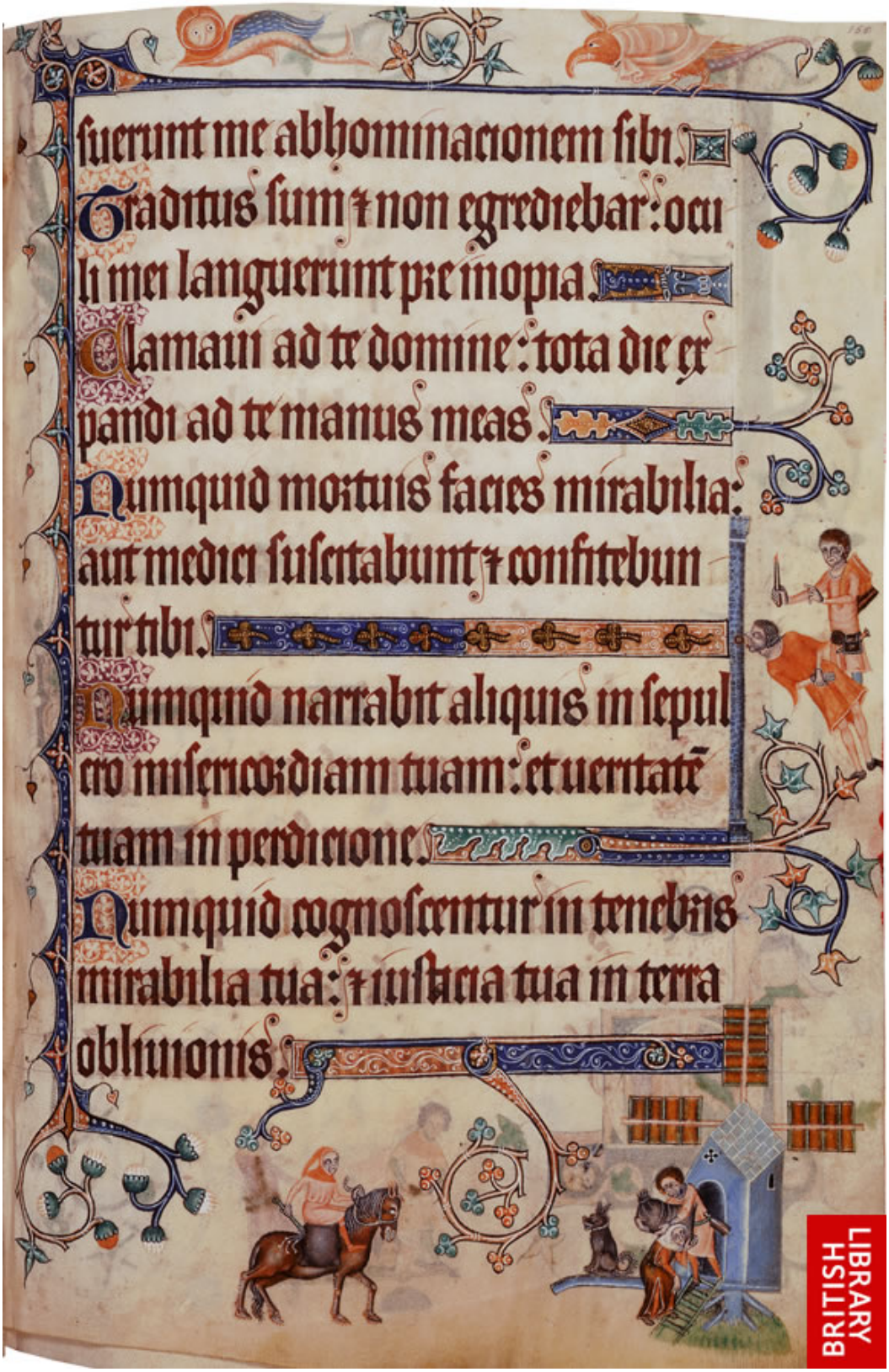

Afb. 2: Add MS 42130, ca. 1325-1340, het Luttrell Psalterium, folio 157r, velijn codex, 35 cm × 24,5 cm. The British Library, Londen. Afbeelding van The British Library Online Gallery (https://www.bl.uk/onlinegallery/ttp/luttrell/accessible/pages13and14.html#content). Een windmolen in bedrijf is weergegeven in de marge.

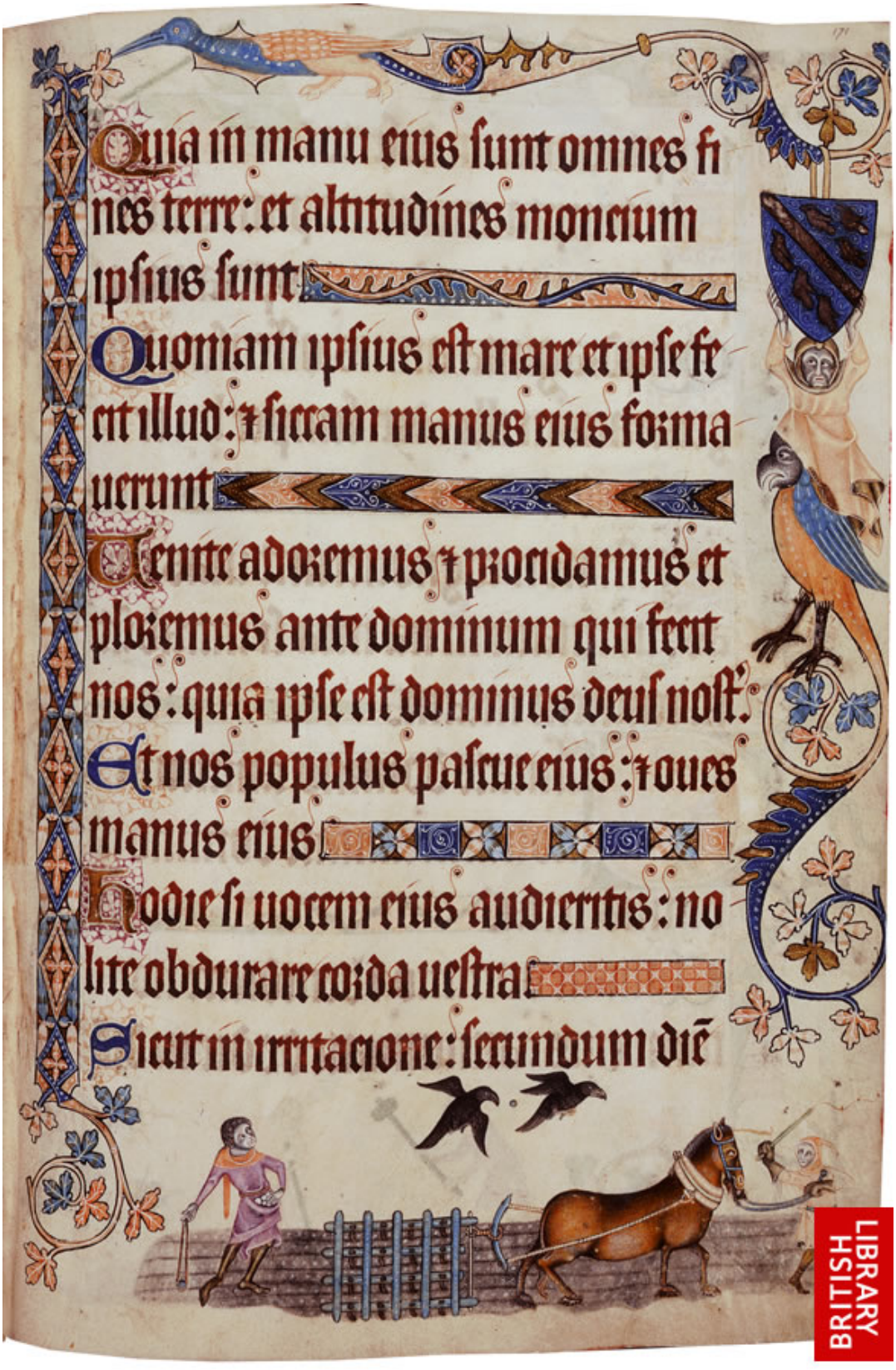

Afb. 3: Add MS 42130, ca. 1325-1340, het Luttrell Psalterium, folio 171r, velijn codex, 35 cm × 24,5 cm. The British Library, Londen. Afbeelding van The British Library Online Gallery (https://www.bl.uk/onlinegallery/ttp/luttrell/accessible/pages21and22.html#content). Een veld wordt geploegd in de marge.

Afb. 4A: TCD MS 58, ca. 800, het Book of Kells, folio 34r, velijn codex, 33 cm × 25,5 cm. Trinity College, Dublin. Afbeelding van The Library of Trinity College Dublin Digital Collections (https://digitalcollections.tcd.ie/concern/folios/6395w7327?locale=en)

Afb. 4B: Detail van folio 34r van het Book of Kells. Een verzameling dieren tussen de versieringen.

Afb. 5: MS 64, ca 1170, het Stammheim Missaal, folio 152v, velijn codex, 28,2 cm × 18,9 cm. The J. Paul Getty Museum, Los Angeles. Afbeelding van Getty Open Content (https://www.getty.edu/art/collection/objects/105432/unknown-maker-inhabited-initial-d-german-probably-1170s/). Pagina met een bevolkte initiaal.

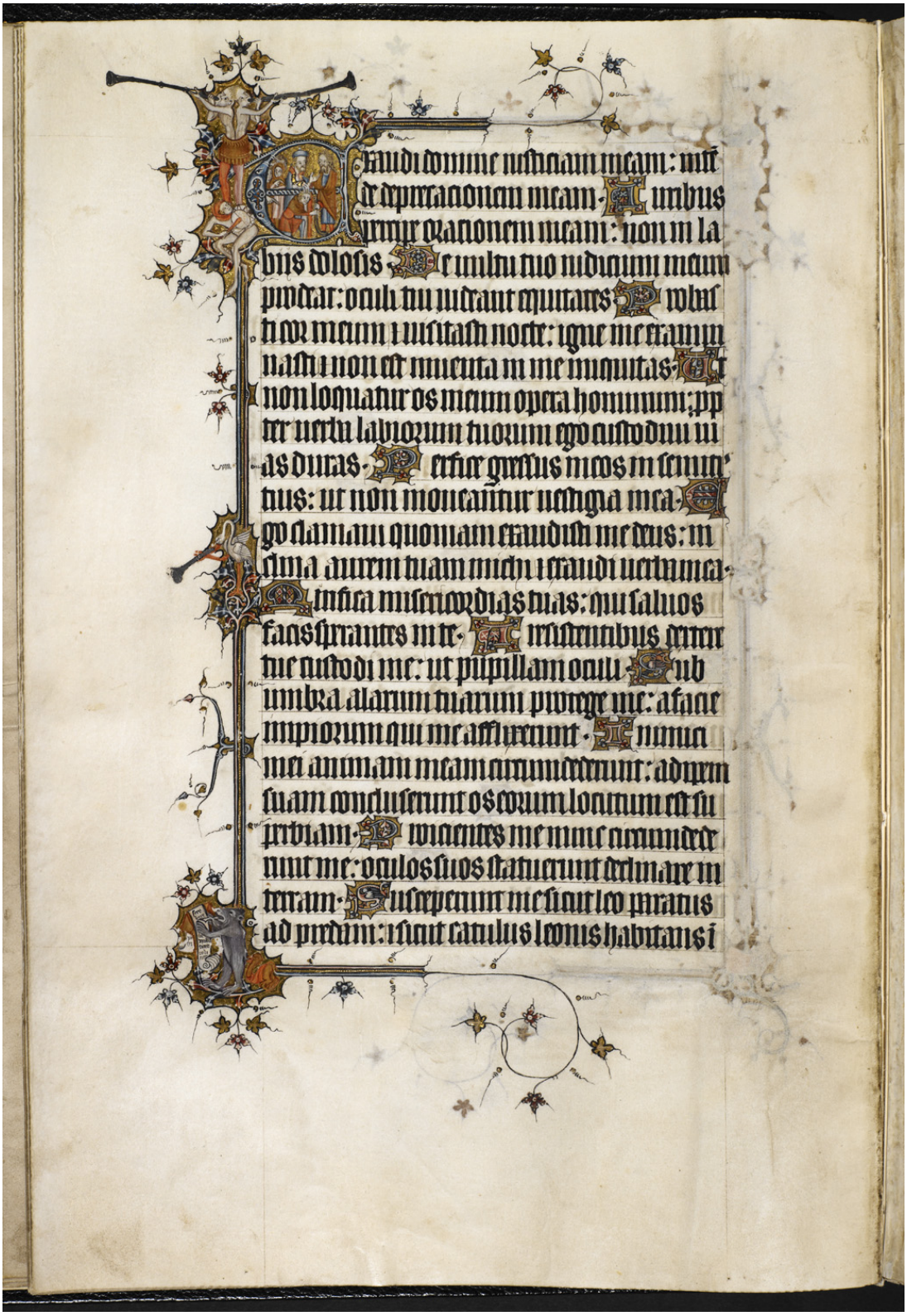

Afb. 6A: Egerton MS 3277, ca. 1356-1373, het Bohun Psalterium, folio 13v, velijn codex, 34 cm × 23,5 cm. The British Library, Londen. Afbeelding van The British Library Catalogue of Illuminated Manuscripts (https://www.bl.uk/catalogues/illuminatedmanuscripts/record.asp?MSID=6851&CollID=28&NStart=3277).

Afb. 6B: Detail van folio 13v van het Bohun Psalterium. Een schrijvende beer.

Afb. 7A: Royal MS 10 E IV, ca. 1300-1340, Decretalen van Gregorius IX, folio 63v, velijn codex, 45 cm × 28,5 cm. The British Library, Londen. Afbeelding van The British Library Catalogue of Illuminated Manuscripts (http://www.bl.uk/manuscripts/Viewer.aspx?ref=royal_ms_10_e_iv_fs001r).

Afb. 7B: Detail van folio 63v van de Decretalen van Gregorius IX. hazen leiden een hond naar de galg.

Afb. 8: Detail van Verdun BM 107, ca. 1302-1305, het Breviarium van Renaud de Bar, folio 89r, velijn codex, 30 cm × 21,8 cm. Bibliothèque municipale, Verdun. Afbeelding van Initiale Catalogue des Manuscrits Illuminés (http://initiale.irht.cnrs.fr/codex/5035). Een haas gezeten op een leeuw bevecht een hybride van een mens en een slak.

Afb. 9A: Verdun BM 107, ca. 1302-1305, het Breviarium van Renaud de Bar, folio 137v, velijn codex, 30 cm × 21,8 cm. Bibliothèque municipale, Verdun. Afbeelding van Initiale Catalogue des Manuscrits Illuminés (http://initiale.irht.cnrs.fr/codex/5035).

Afb. 9B: Detail van folio 137v van het Breviarium van Renaud de Bar. Konijnen verdedigen een burcht tegen belegerende honden.

Afb. 10: 2de eeuw voor Christus, *Cave Canem*, mozaïek. Het Huis van de Tragediedichter, Pompeï.

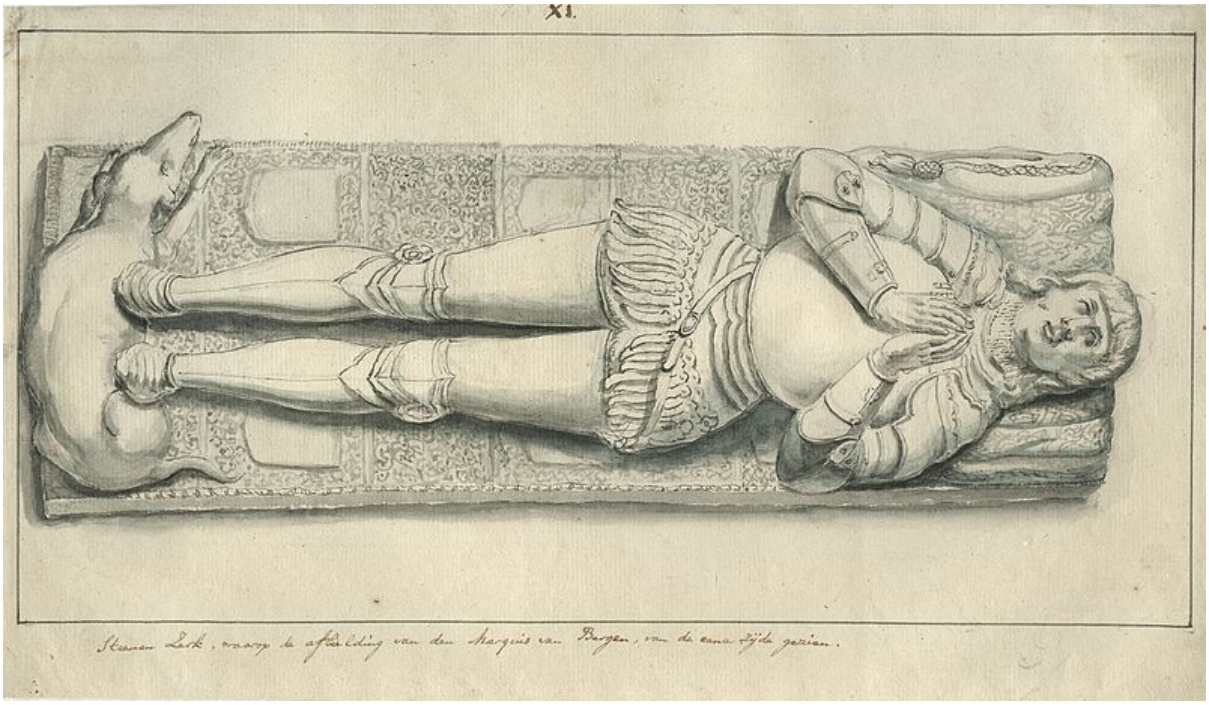

Afb. 11: Albertus Frese, 1770, tekening van de grafzerk van Filips van Glymes. Afbeelding van Wikimedia Commons (https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Bovenaanzicht_van_de_grafzerk_van_de_in_Den_Haag_overleden_Filips_van_Glymes.jpg). Een hazewindhond ligt aan de voeten van de edelman.

Afb. 12: Detail van MS 29704, 29705, 44892, ca. 1393, het Karmelieter-missaal, folio 38r, velijn codex. The British Library, Londen. Afbeelding dankzij het Radboud CKD. Twee witte honden zijn te zien in de rechterbovenhoek en de rechterbenedenhoek.

Afb. 13: 1486, misericorde, houtsnijwerk. Sankt Martinikirche in Emmerich. Afbeelding van Stalla (https://ckd.hosting.ru.nl/stalla/Zoeken/Resultaat/1633?language=nl). Twee honden vechten om een been.

Afb. 14: Detail van omgeving van Jeroen Bosch, 1500-1525, *Tafelblad van de Zeven Hoofdzonden en de Vier Laatste Dingen*, olieverf op populieren paneel, 130 cm × 150 cm. Museo del Prado, Madrid. Afbeelding van Boschproject.org (http://boschproject.org/#/artworks/The_Seven_Deadly_Sins_and_the_Four_Last_Things). Twee honden kijken afgunstig naar het been dat de man vasthoudt en negeren de botten die voor hen liggen.

Afb. 15: Detail van Pieter Bruegel de Oude, 1559, *Nederlandse Spreekwoorden*, olieverf op eiken paneel, 117 cm × 163 cm. Gemäldegalerie, Berlijn. Afbeelding van Wikimedia Commons (https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Pieter_Brueghel_the_Elder_-_The_Dutch_Proverbs_-_Google_Art_Project.jpg). Twee honden vechten om een been.

Afb. 16: Codex 1826, 1336-1373, het Weense Bohun Psalterium, folio 85v, velijn codex. Österreichische Nationalbibliothek, Wenen. Afbeelding dankzij het Radboud CKD. Bovenop de gehistorieerde initiaal met de vlucht uit Egypte kruipt een slak.

Afb. 17: Detail van Jeroen Bosch, 1512-1515, *Hooiwagentriptiek*, centraal paneel, olieverf op eiken paneel, 135 cm × 100 cm. Museo del Prado, Madrid. Afbeelding van Boschproject.org (boschproject.org/#/artworks/The_Haywain_Prado). De groep bovenop de hooiwagen symboliseert verleiding en wellust. De uil op de tak is te herkennen als een lokvogel omdat hij een touwtje aan zijn poot heeft.

Afb. 18: Ms. Ludwig IX 3 (83.ML.99), ca. 1300, de Ruskin Hours, folio 76r, velijn codex, 26,4 cm × 18,3 cm. The J. Paul Getty Museum, Los Angeles. Afbeelding van Getty Open Content (http://www.getty.edu/art/collection/objects/3368/unknown-maker-initial-d-the-nativity-initial-v-a-monk-in-prayer-french-about-1300/?dz=0.5000,0.5000,0.81). De jacht op een hert weergegeven op dezelfde pagina als de geboorte van Christus.

Afb. 19A: MS M.756, ca. 1270, het Cuerden Psalterium, folio 11r, velijn codex, 29,3 cm × 19,8 cm. The Morgan Library & Museum, New York. Afbeelding van The Morgan Medieval & Renaissance Manuscripts (http://ica.themorgan.org/manuscript/page/21/141476).

Afb. 19B: Detail van folio 11r van het Cuerden Psalterium. Onderaan de pagina is een hertenjacht afgebeeld.

Afb. 20: MS 9961-62, ca 1300-1318, het Petersborough Psalterium, folio 14r, velijn codex, 29,9 cm × 19,5 cm. Koninklijke Bibliotheek van België, Brussel. Afbeelding van KBR Belgica (https://belgica.kbr.be/BELGICA/selection.aspx#/Selection/). Onderaan de pagina is een hertenjacht afgebeeld.

Afb. 21: Harley MS 6563, ca. 1320-1330, folia 71r-72v, velijn codex, 16 cm × 10,5 cm. The British Library, Londen. Afbeelding van The British Library Digitised Manuscripts

Afb. 22: Israhel van Meckenem, tweede helft 15de eeuw, *Hazen roosteren de jager*, kopergravure, 4,3 cm × 24,8 cm. The Metropolitan Museum of Art, New York. Afbeelding van The Metropolitan Museum of Art (https://www.metmuseum.org/art/collection/search/336198).(http://www.bl.uk/manuscripts/Viewer.aspx?ref=harley_ms_6563_fs001r). Muizen belegeren het fort van een kat met een trebuchet.

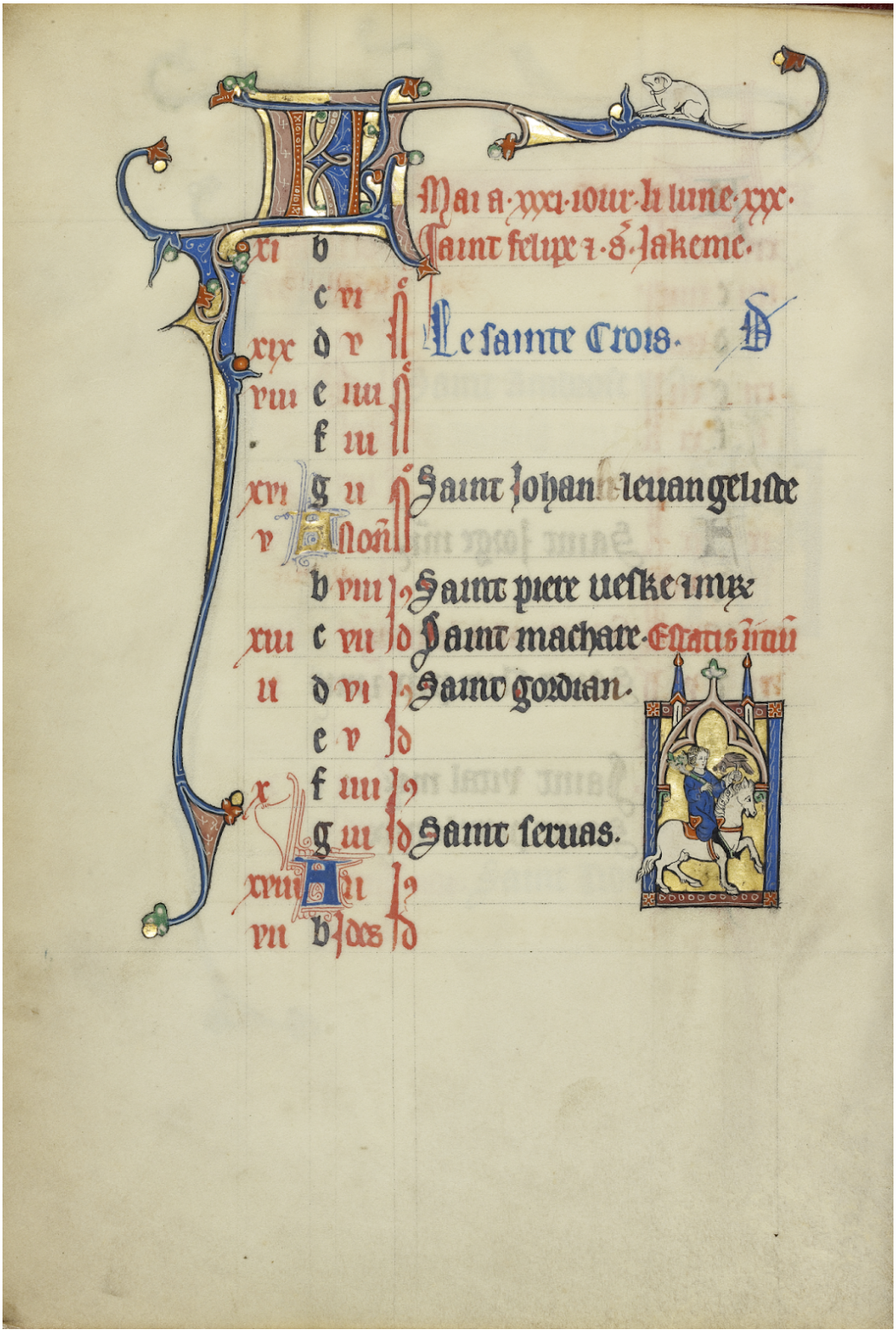

Afb. 23A: Ms. Ludwig IX 3 (83.ML.99), ca. 1300, de Ruskin Hours, folio 6v, velijn codex, 26,4 cm × 18,3 cm. The J. Paul Getty Museum, Los Angeles. Afbeelding van Getty Open Content (http://www.getty.edu/art/collection/objects/3305/unknown-maker-calendar-page-for-may-hawking-french-about-1300/).

Afb. 23B: Detail van folio 76r van de Ruskin Hours. Een edelman te paard met een valk.

Afb. 24. Detail van ca. 1500, het Lijdensaltaar, ca. 1500, gepolychromeerd houtsnijwerk. Sint Janskathedraal, ‘s-Hertogenbosch. Afbeelding van Wikimedia Commons (https://commons.wikimedia.org/wiki/File:ID21879_sHertogenbosch_Sint-Janskathedraal_PM_60154.jpg). De gekruisigde figuur aan Christus’ linkerzijde heeft zich van hem afgekeerd, terwijl de figuur aan zijn rechterzijde zich naar hem toe keert.

Afb. 25: Jeroen Bosch, ca. 1486, *Laatste Oordeel*, olieverf op eiken paneel, 99,5 cm × 60,3 cm (centraal paneel), 99,5 cm × 23 cm (zijpanelen). Groeningenmuseum, Brugge. Afbeelding van Boschproject.org (boschproject.org/#/artworks/The_Last_Judgment_Groeningemuseum). De hel bevindt zich vanuit Christus' oogpunt links, terwijl mensen rechts door engelen naar de hemel gevoerd worden.

Afb. 26: Taddeo Crivelli, Ms. Ludwig IX 13 (83.ML.109), ca. 1469, Gualenghi-d'Este Getijdenboek, folio 174v, velijn codex, 10,8 cm × 7,9 cm. The J. Paul Getty Museum, Los Angeles. Afbeelding van Getty Open Content (https://www.getty.edu/art/collection/objects/3814/taddeo-crivelli-saint-jerome-in-the-desert-italian-about-1469/). Een hond jaagt op een haas onder een weergave van Hiëronymus.

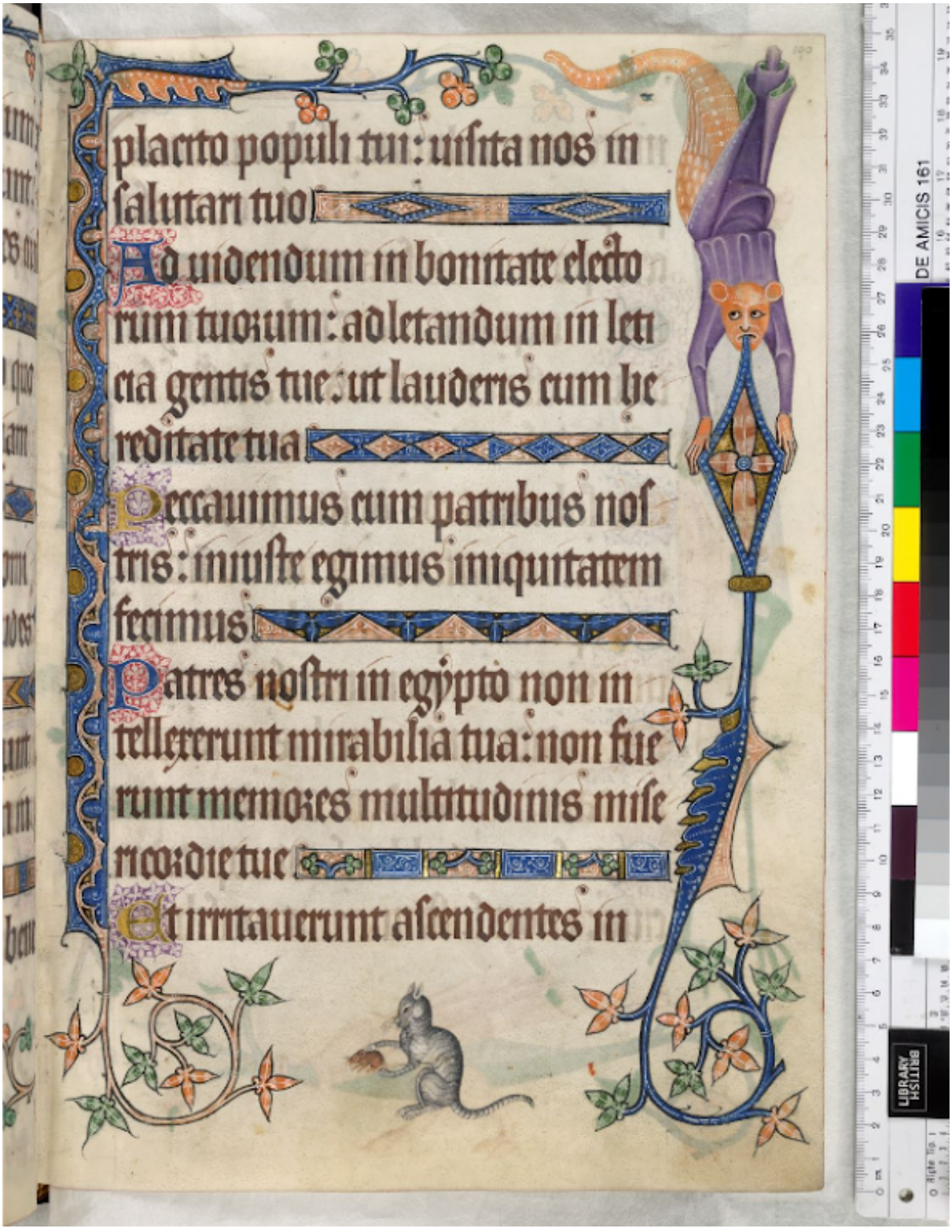

Afb. 27: Add MS 42130, ca. 1330-1345, het Luttrell Psalterium, folio 190r, velijn codex, 35 cm × 24,5 cm. The British Library, Londen. Afbeelding van The British Library Digitised Manuscripts (http://www.bl.uk/manuscripts/Viewer.aspx?ref=add_ms_42130_fs001ar). Een kat speelt met een muis in de marge.

Afb. 28: Mahiet (toegeschreven), MS Ludwig IX 2, ca. 1320-1325, folio 308r, velijn codex, 16,7 cm × 11,1 cm. The J. Paul Getty Museum, Los Angeles. Afbeelding van Getty Open Content (https://www.getty.edu/art/collection/objects/3291/unknown-maker-initial-b-the-arrest-of-saint-agnes-french-about-1320-1325/). Honden jagen van rechts naar links op konijnen in de marge.

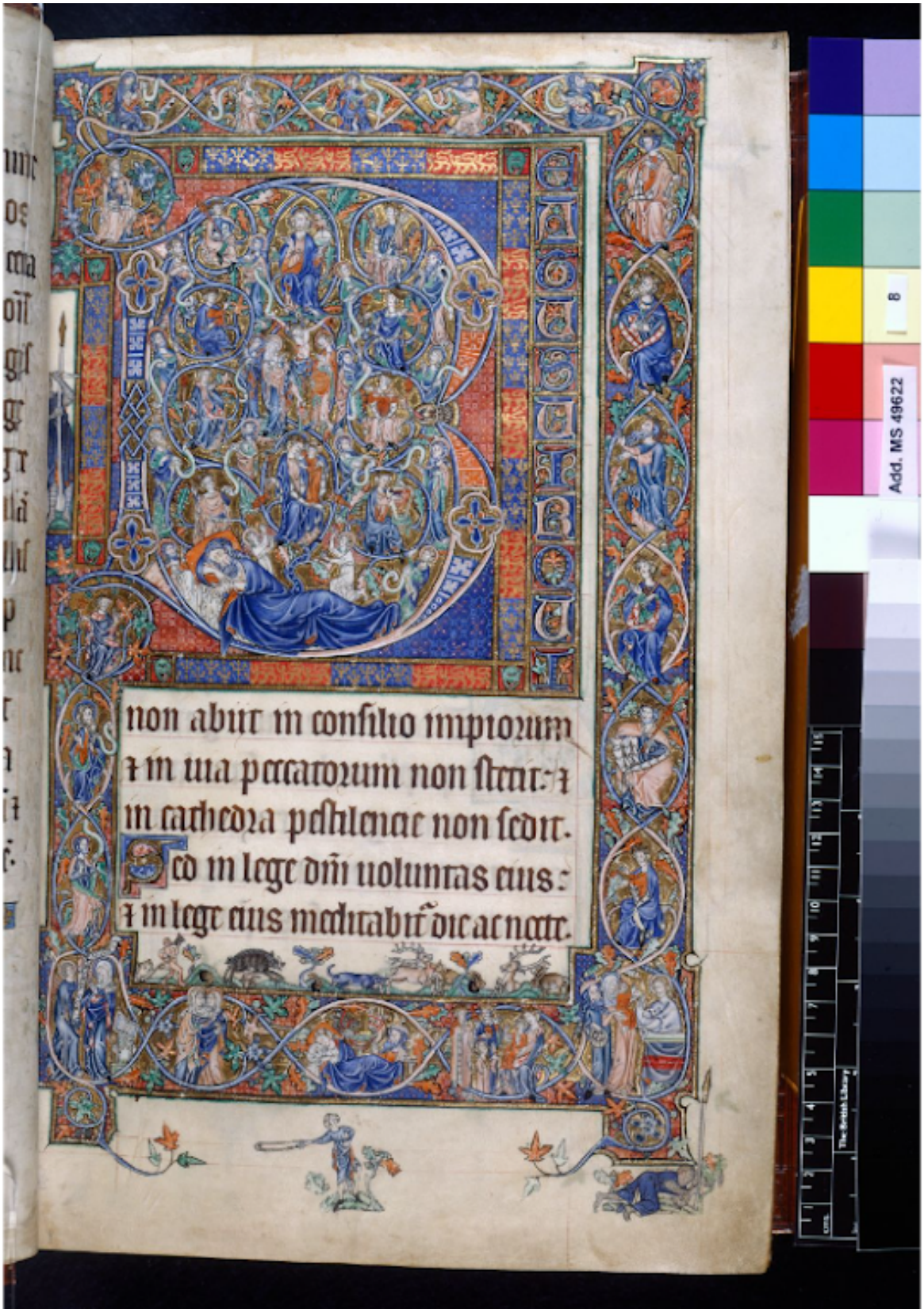

Afb. 29A: Add MS 49622, 1310-1324, het Gorleston Psalterium, folio 8r, velijn codex, 32,5 cm × 23,5 cm. The British Library, Londen. Afbeelding van The British Library Digitised Manuscripts (http://www.bl.uk/manuscripts/Viewer.aspx?ref=add_ms_49622_fs001r).

Afb. 29B: Detail van folio 8r van het Gorleston Psalterium. De Boom van Jesse in de “B” van de Beatus-pagina.

Afb. 29C: Detail van folio 8r van het Gorleston Psalterium. De jachtscène onder aan de Beatus-pagina.

Afb. 29D: Detail van folio 8r van het Gorleston Psalterium. David overwint Goliath.

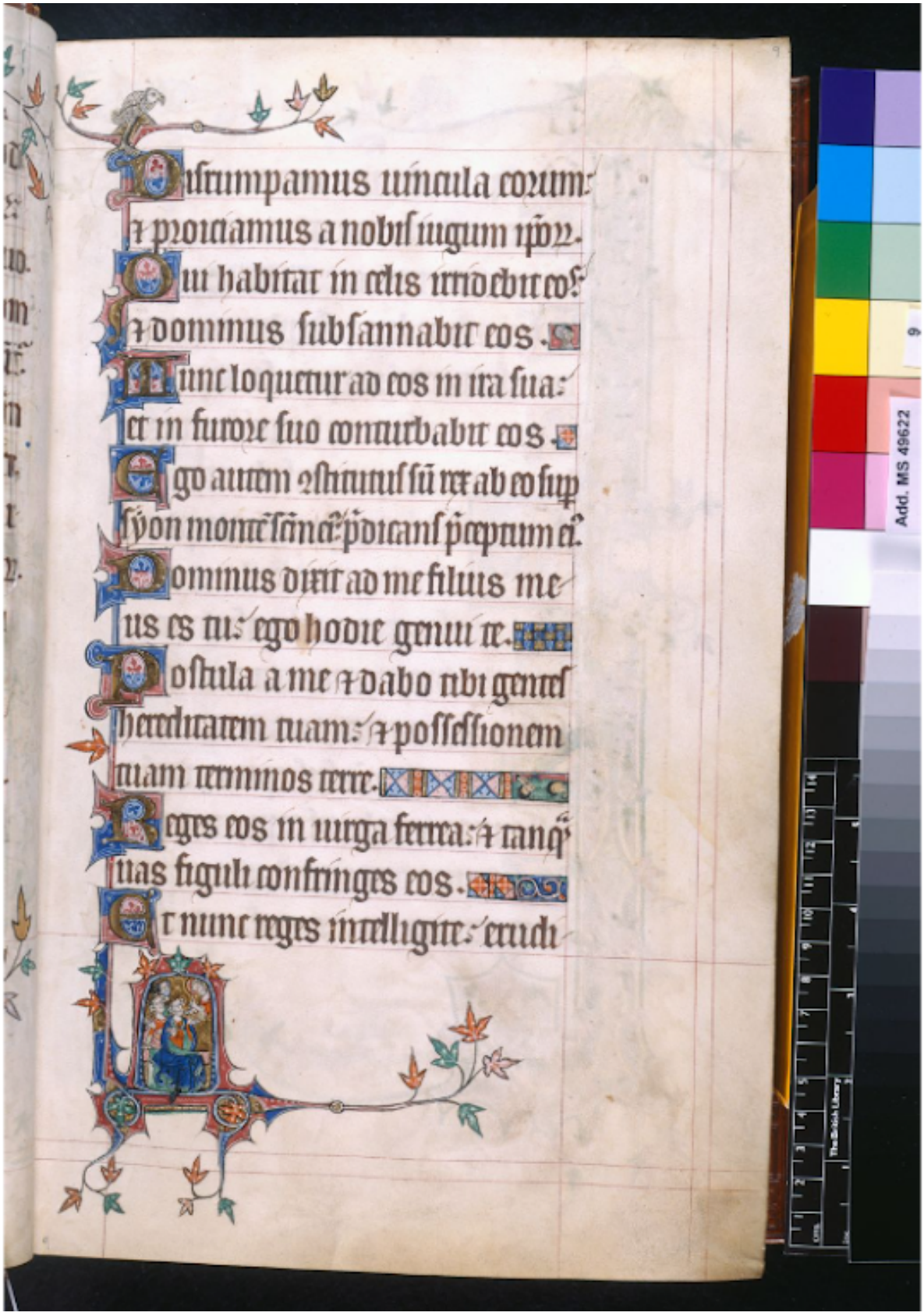

Afb. 30A: Add MS 49622, 1310-1324, het Gorleston Psalterium, folio 9r, velijn codex, 32,5 cm × 23,5 cm. The British Library, Londen. Afbeelding van The British Library Digitised Manuscripts (http://www.bl.uk/manuscripts/Viewer.aspx?ref=add_ms_49622_fs001r).

Afb. 30B: Detail van folio 9r van het Gorleston Psalterium. Het wapen van de graaf van Warrene in de regelvulling.

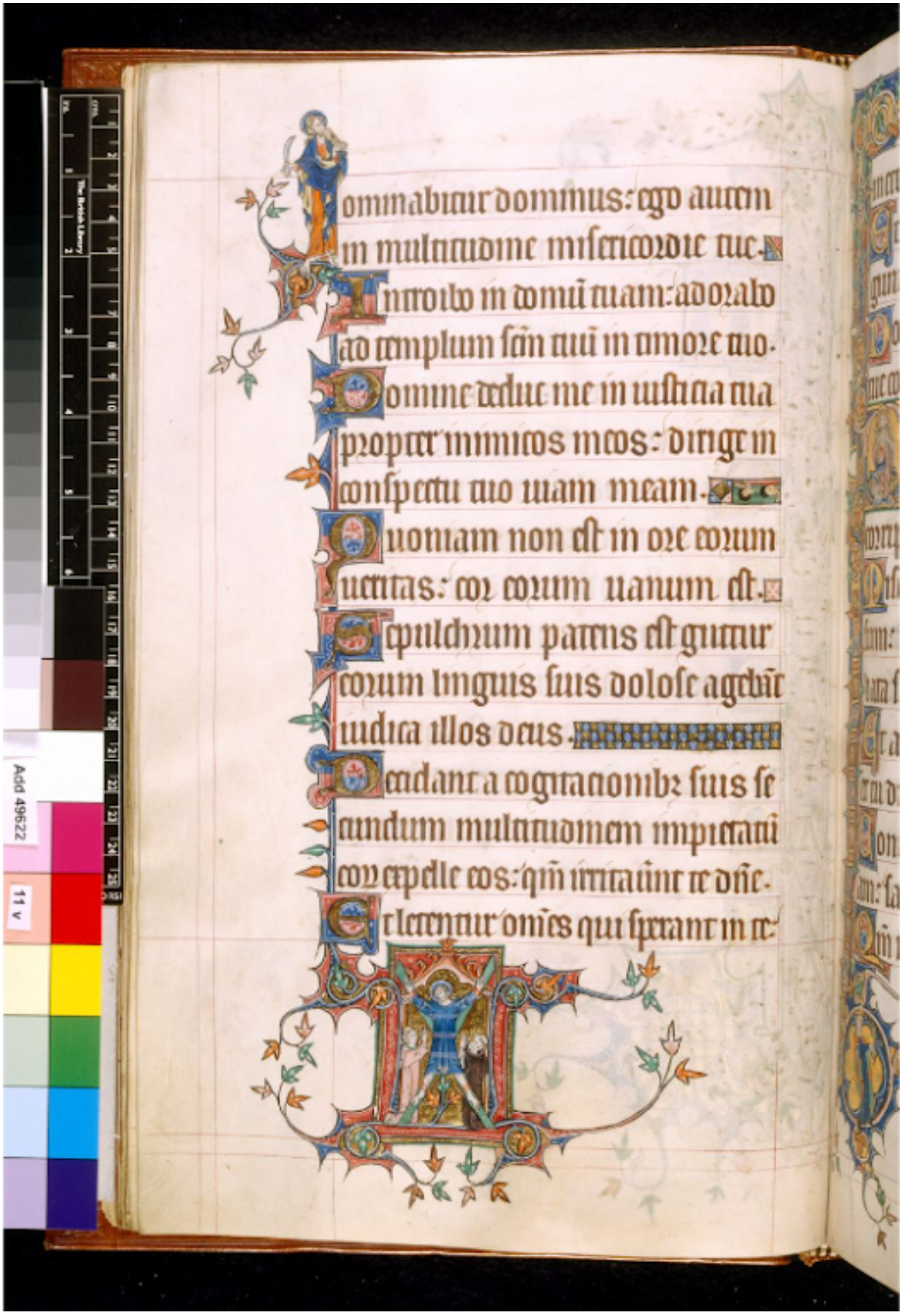

Afb. 31A: Add MS 49622, 1310-1324, het Gorleston Psalterium, folio 11v, velijn codex, 32,5 cm × 23,5 cm. The British Library, Londen. Afbeelding van The British Library Digitised Manuscripts (http://www.bl.uk/manuscripts/Viewer.aspx?ref=add_ms_49622_fs001r).

Afb. 31B: Detail van folio 11v van het Gorleston Psalterium. De gekruisigde Andreas.

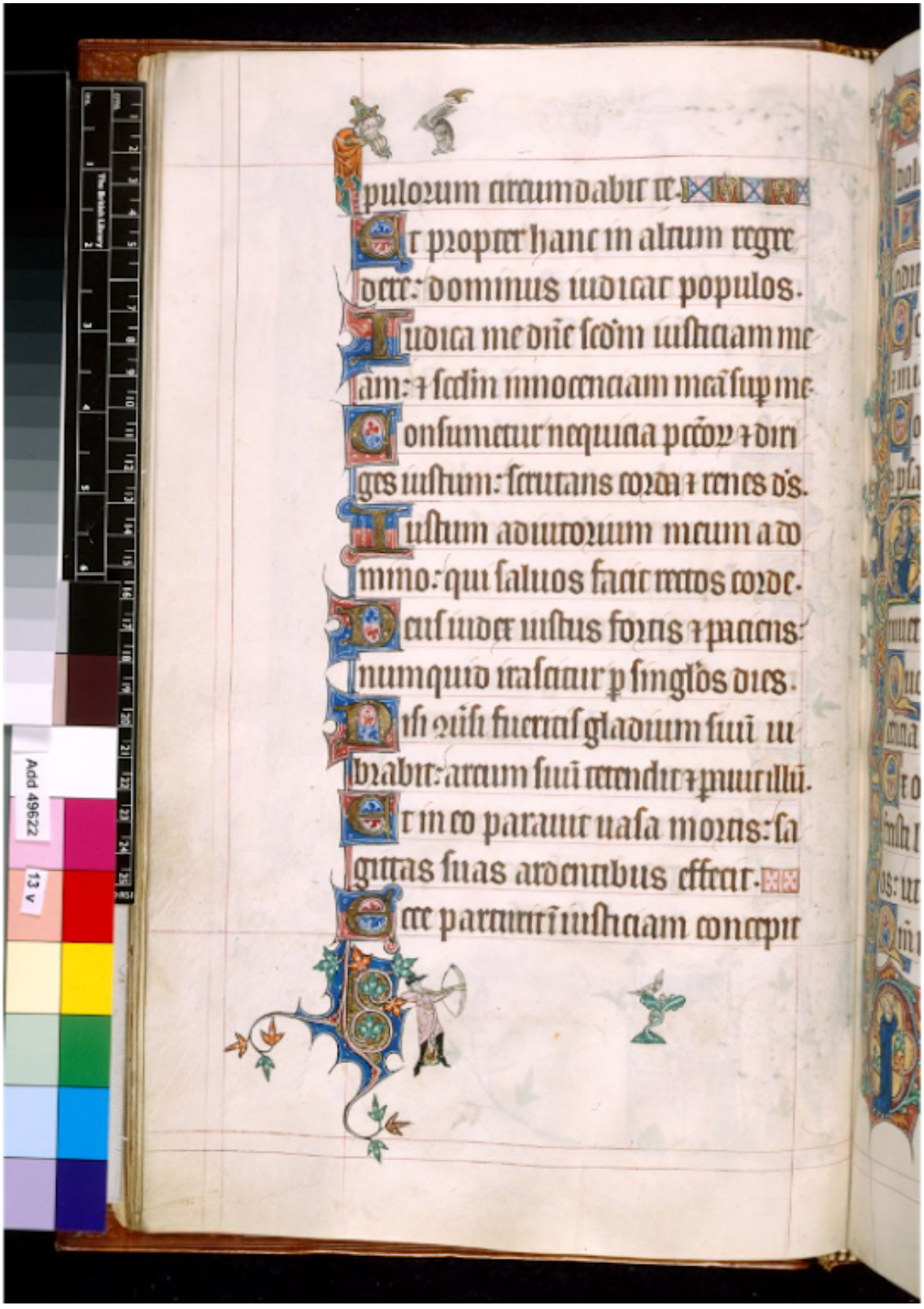

Afb. 32A: Add MS 49622, 1310-1324, het Gorleston Psalterium, folio 13v, velijn codex, 32,5 cm × 23,5 cm. The British Library, Londen. Afbeelding van The British Library Digitised Manuscripts (http://www.bl.uk/manuscripts/Viewer.aspx?ref=add_ms_49622_fs001r).

Afb. 32B: Detail van folio 13v van het Gorleston Psalterium. Een konijn hakt het hoofd van een monsterlijke koning af.

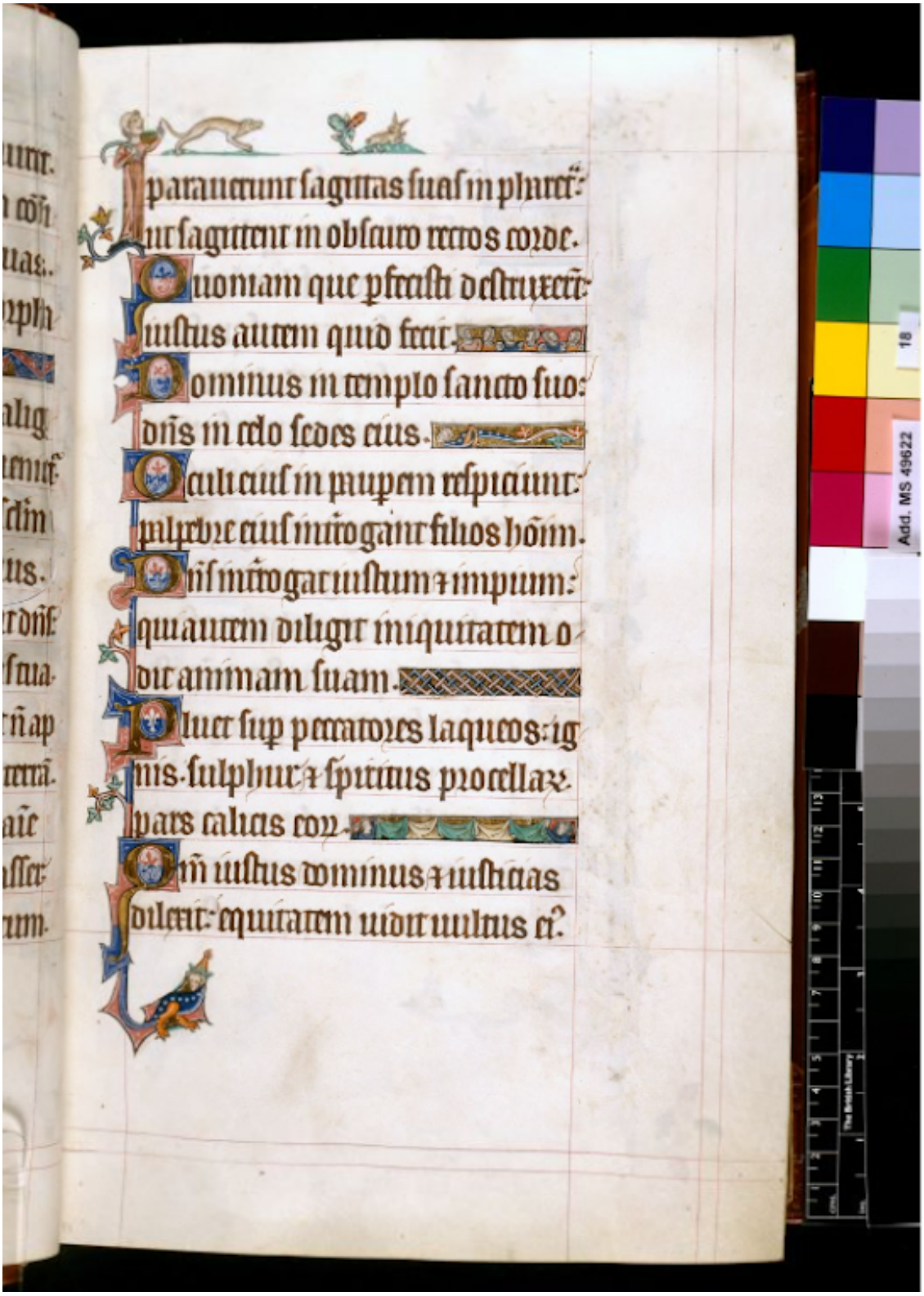

Afb. 33A: Add MS 49622, 1310-1324, het Gorleston Psalterium, folio 18r, velijn codex, 32,5 cm × 23,5 cm. The British Library, Londen. Afbeelding van The British Library Digitised Manuscripts (http://www.bl.uk/manuscripts/Viewer.aspx?ref=add_ms_49622_fs001r).

Afb. 33B: Detail van folio 18r van het Gorleston Psalterium. Een hond jaagt op een konijn.

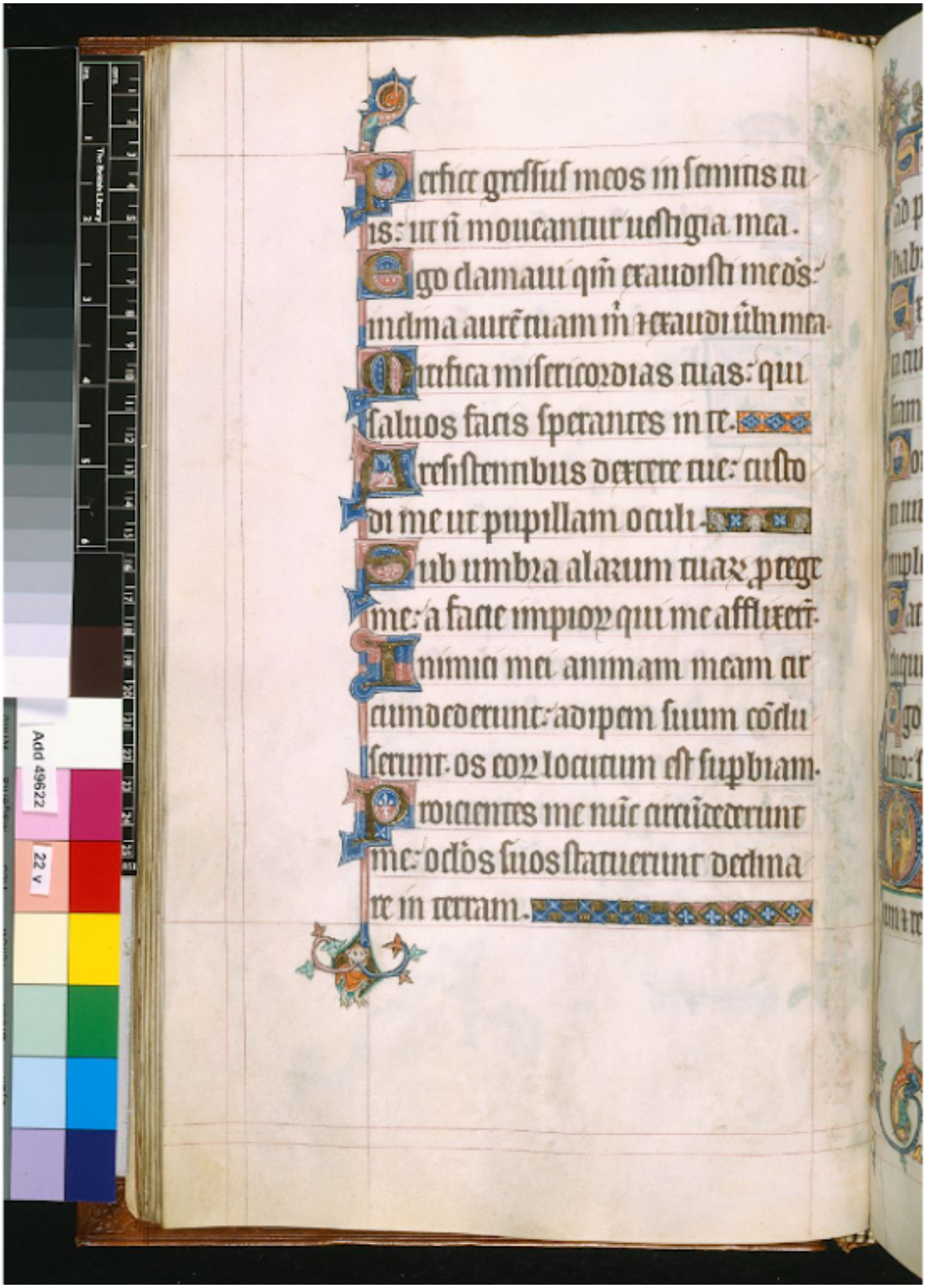

Afb. 34A: Add MS 49622, 1310-1324, het Gorleston Psalterium, folio 22v, velijn codex, 32,5 cm × 23,5 cm. The British Library, Londen. Afbeelding van The British Library Digitised Manuscripts (http://www.bl.uk/manuscripts/Viewer.aspx?ref=add_ms_49622_fs001r).

Afb. 34B: Detail van folio 22v van het Gorleston Psalterium. Een monster kauwt op de bladranken.

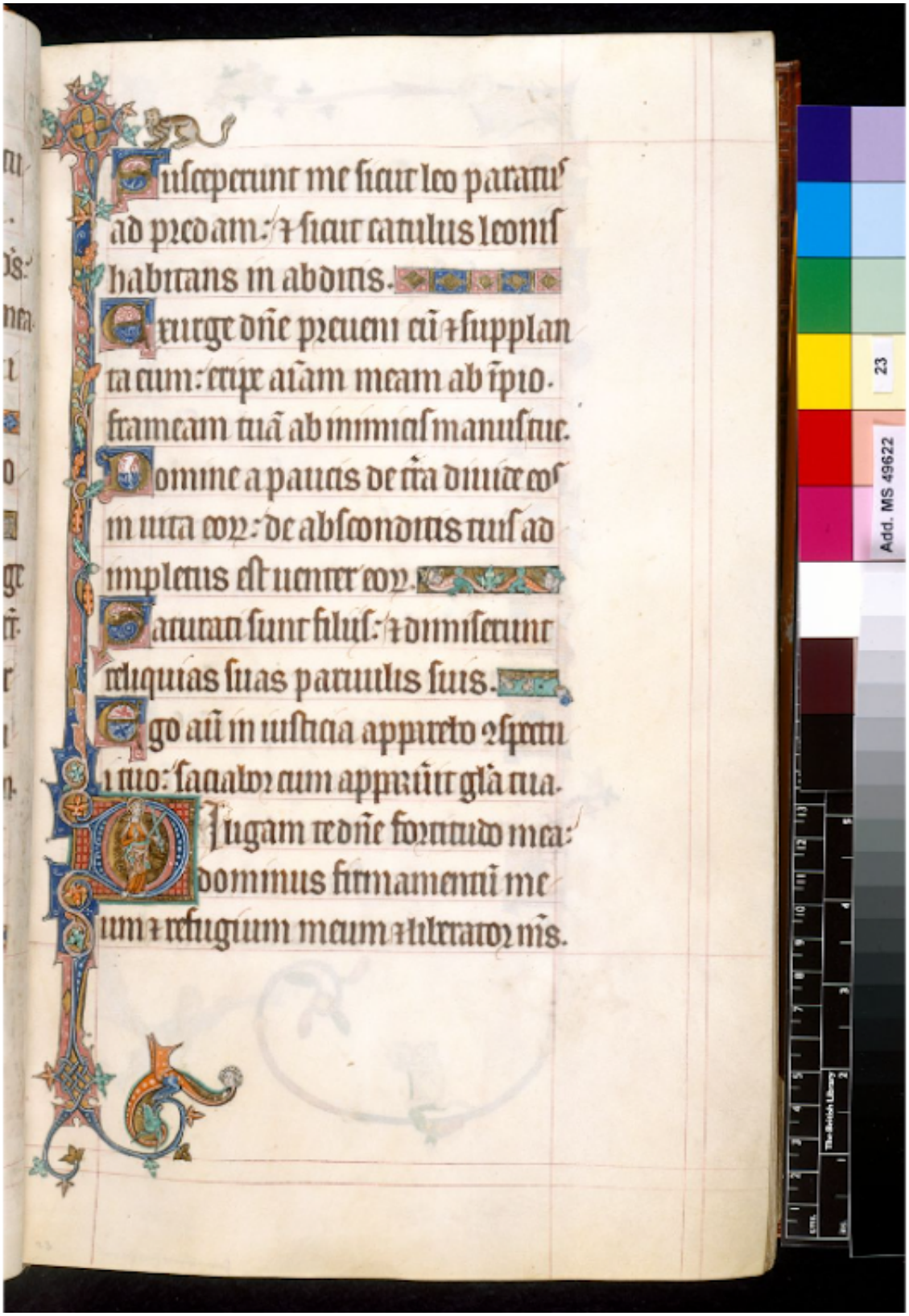

Afb. 35A: Add MS 49622, 1310-1324, het Gorleston Psalterium, folio 23r, velijn codex, 32,5 cm × 23,5 cm. The British Library, Londen. Afbeelding van The British Library Digitised Manuscripts (http://www.bl.uk/manuscripts/Viewer.aspx?ref=add_ms_49622_fs001r).

Afb. 35B: Detail van folio 23r van het Gorleston Psalterium. Een monster kauwt op de bladranken.

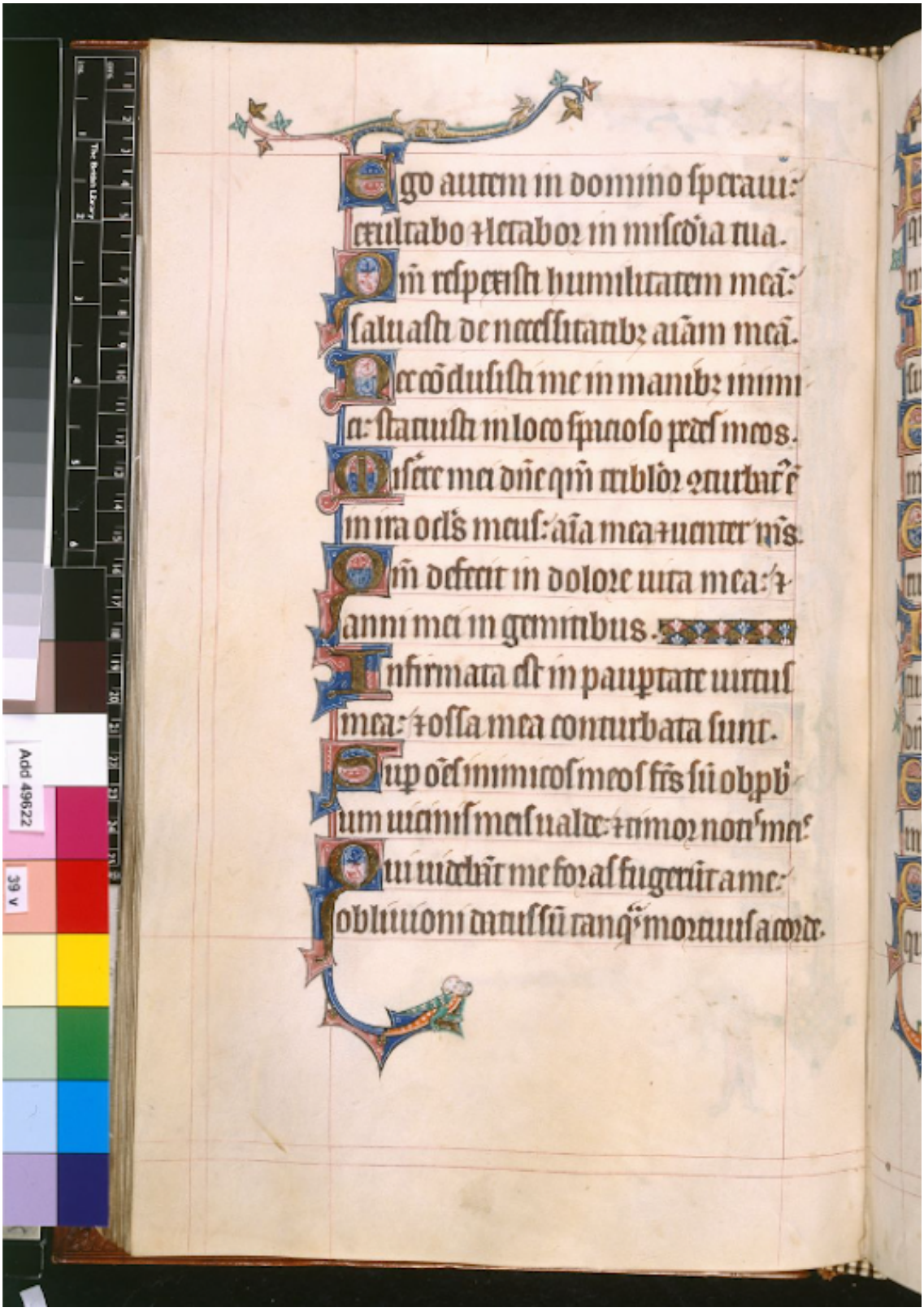

Afb. 36A: Add MS 49622, 1310-1324, het Gorleston Psalterium, folio 39v, velijn codex, 32,5 cm × 23,5 cm. The British Library, Londen. Afbeelding van The British Library Digitised Manuscripts (http://www.bl.uk/manuscripts/Viewer.aspx?ref=add_ms_49622_fs001r).

Afb. 36B: Detail van folio 39v van het Gorleston Psalterium. Een konijn vlucht omhoog voor een hond.

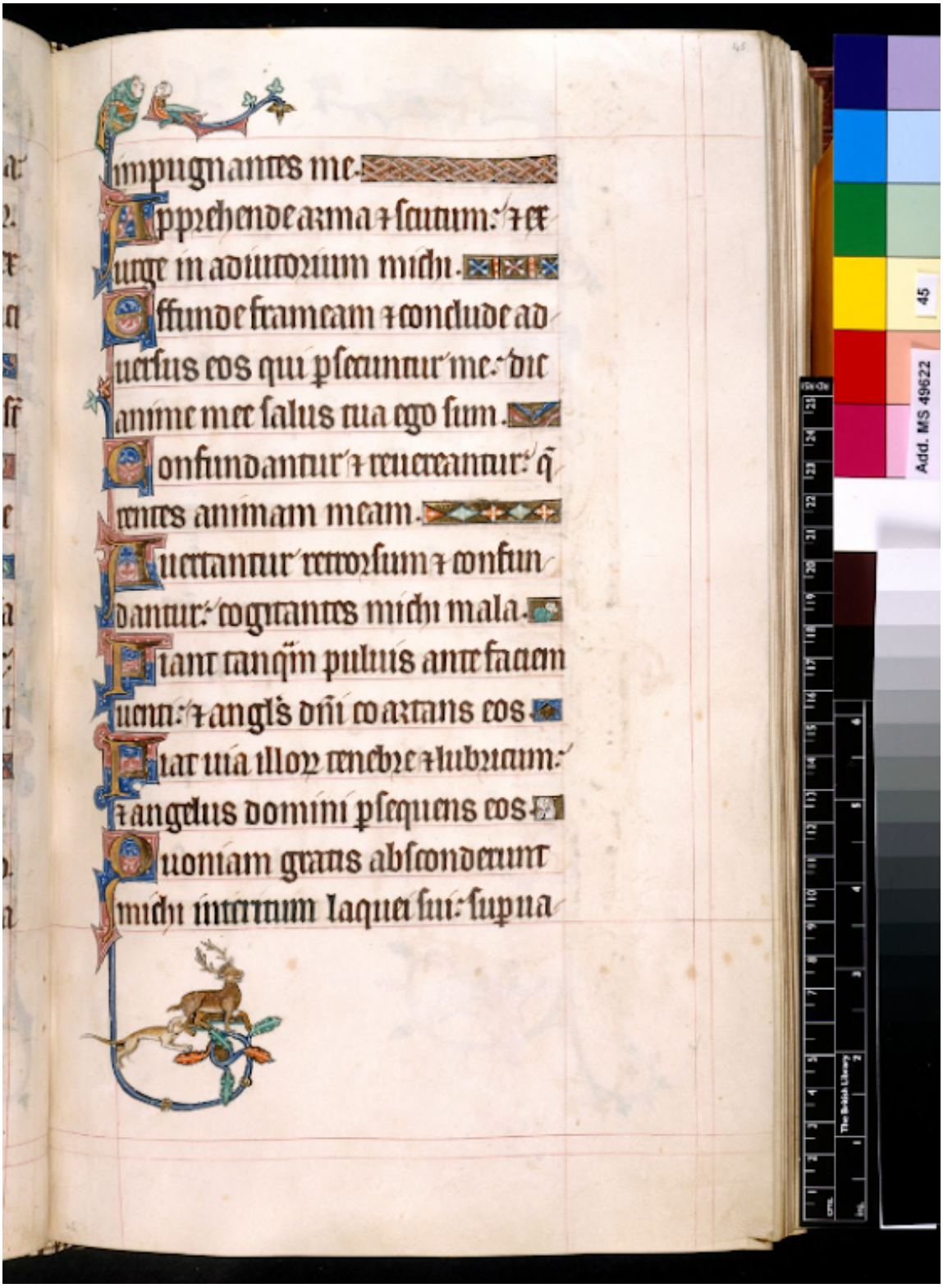

Afb. 37A: Add MS 49622, 1310-1324, het Gorleston Psalterium, folio 45r, velijn codex, 32,5 cm × 23,5 cm. The British Library, Londen. Afbeelding van The British Library Digitised Manuscripts (http://www.bl.uk/manuscripts/Viewer.aspx?ref=add_ms_49622_fs001r).

Afb. 37B: Detail van folio 45r van het Gorleston Psalterium. Een hond bijt een hert in zijn achterpoot.

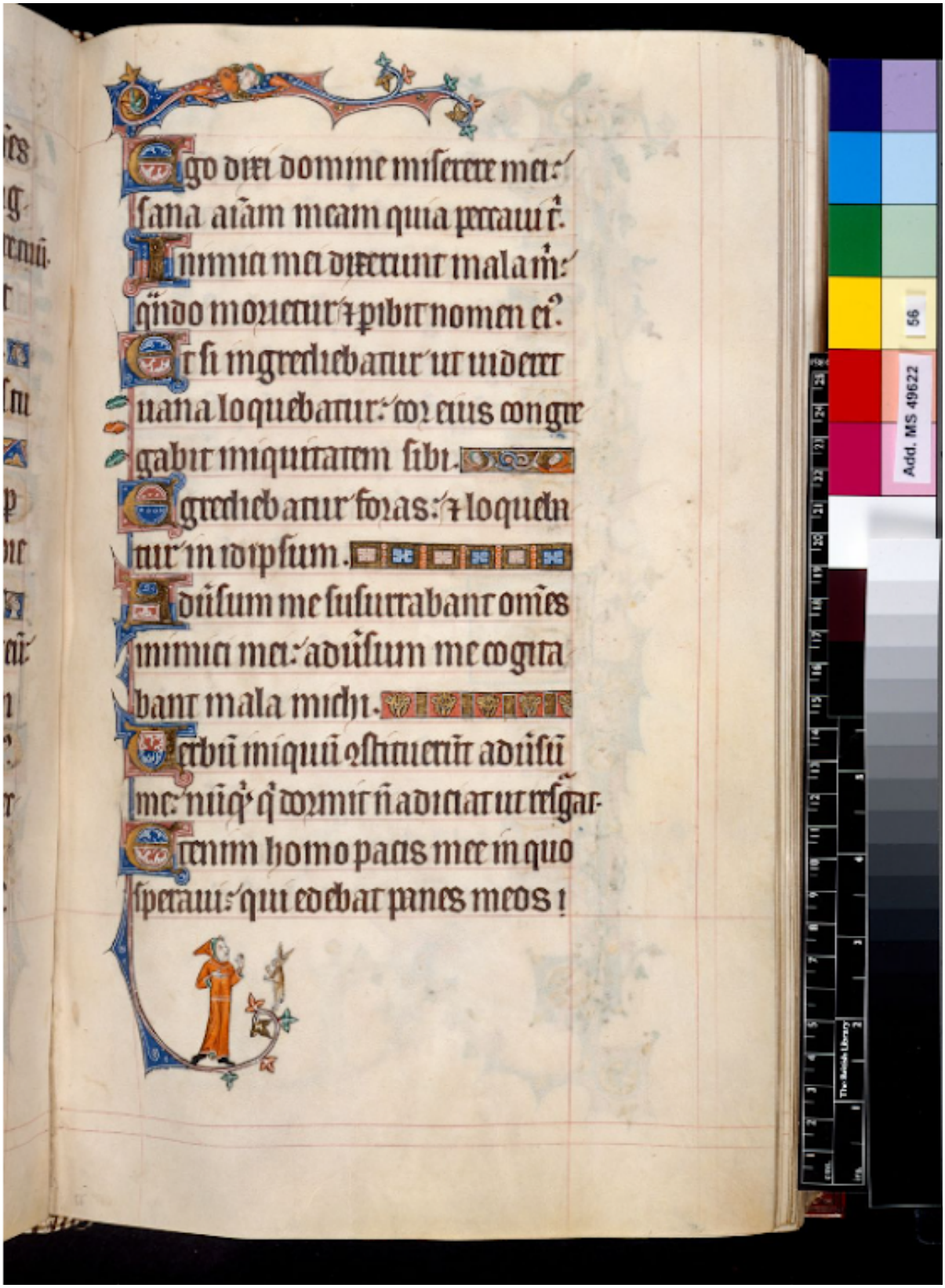

Afb. 38A: Add MS 49622, 1310-1324, het Gorleston Psalterium, folio 56r, velijn codex, 32,5 cm × 23,5 cm. The British Library, Londen. Afbeelding van The British Library Digitised Manuscripts (http://www.bl.uk/manuscripts/Viewer.aspx?ref=add_ms_49622_fs001r).

Afb. 38B: Detail van folio 56r van het Gorleston Psalterium. Een konijn praat met een man.

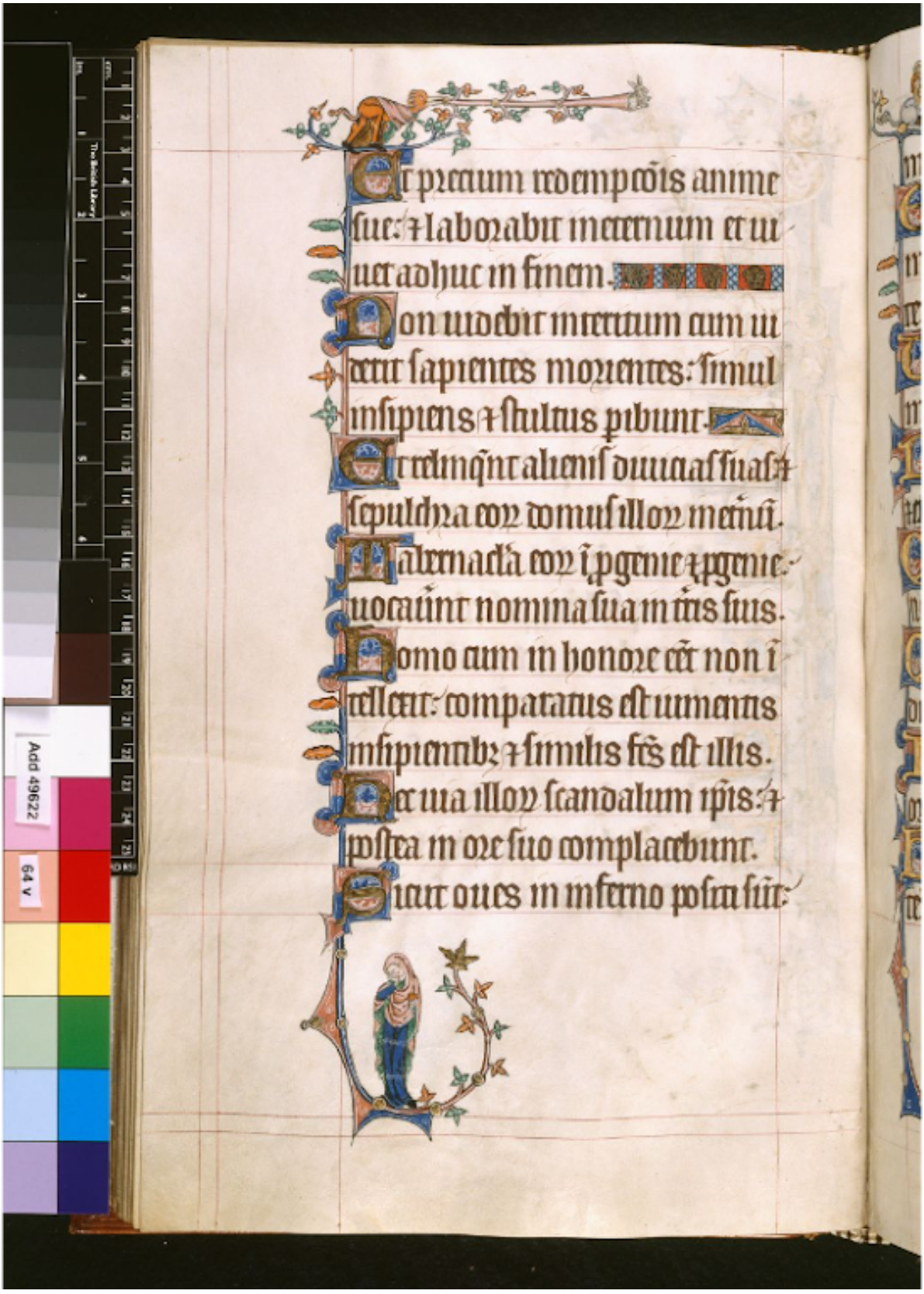

Afb. 39A: Add MS 49622, 1310-1324, het Gorleston Psalterium, folio 64v, velijn codex, 32,5 cm × 23,5 cm. The British Library, Londen. Afbeelding van The British Library Digitised Manuscripts (http://www.bl.uk/manuscripts/Viewer.aspx?ref=add_ms_49622_fs001r).

Afb. 39B: Detail van folio 64v van het Gorleston Psalterium. Een konijn zit in een trompet.

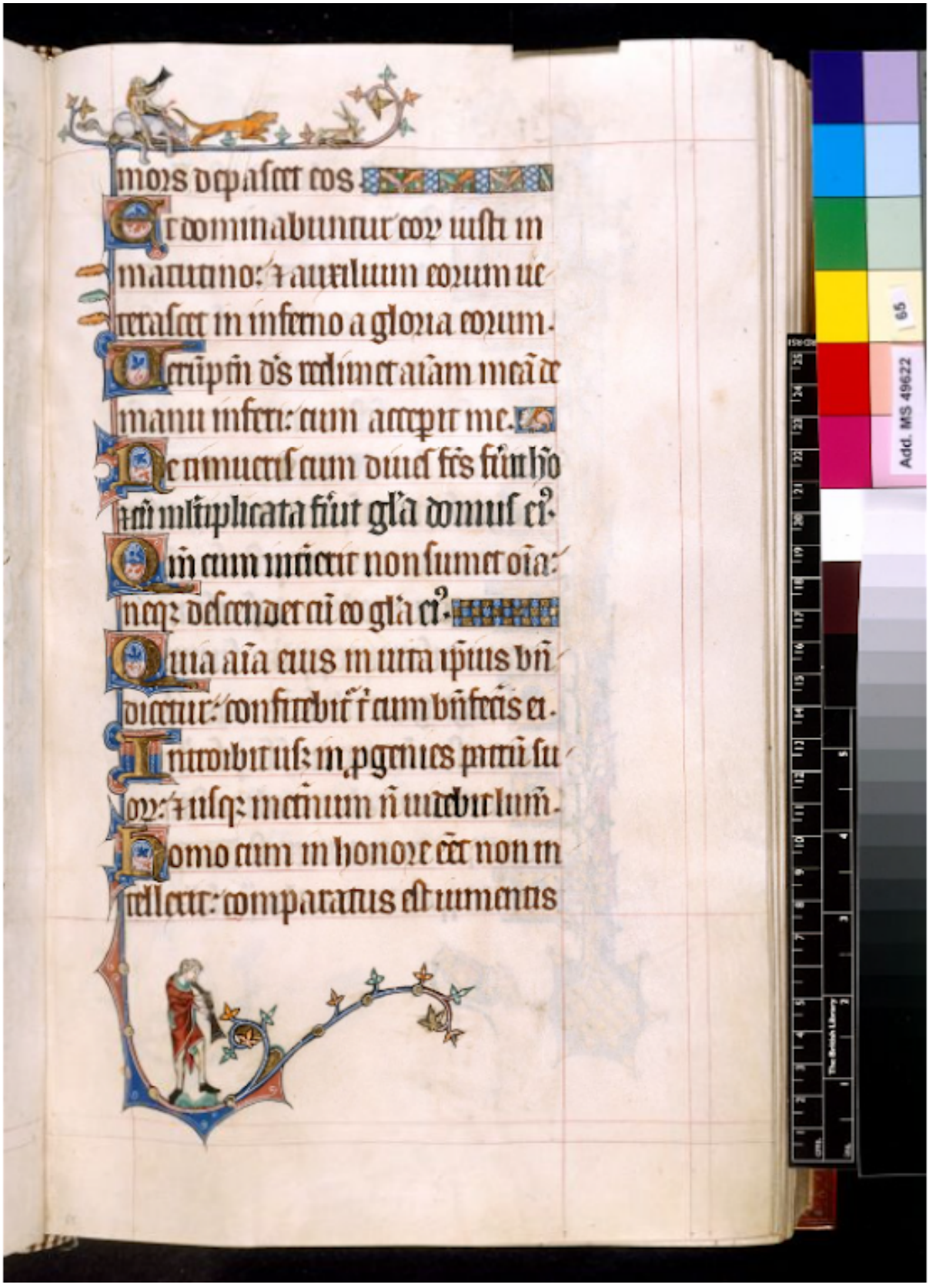

Afb. 40A: Add MS 49622, 1310-1324, het Gorleston Psalterium, folio 65r, velijn codex, 32,5 cm × 23,5 cm. The British Library, Londen. Afbeelding van The British Library Digitised Manuscripts (http://www.bl.uk/manuscripts/Viewer.aspx?ref=add_ms_49622_fs001r).

Afb. 40B: Detail van folio 65r van het Gorleston Psalterium. Een jachtscène met een aap op een paard en met een jachthoorn.

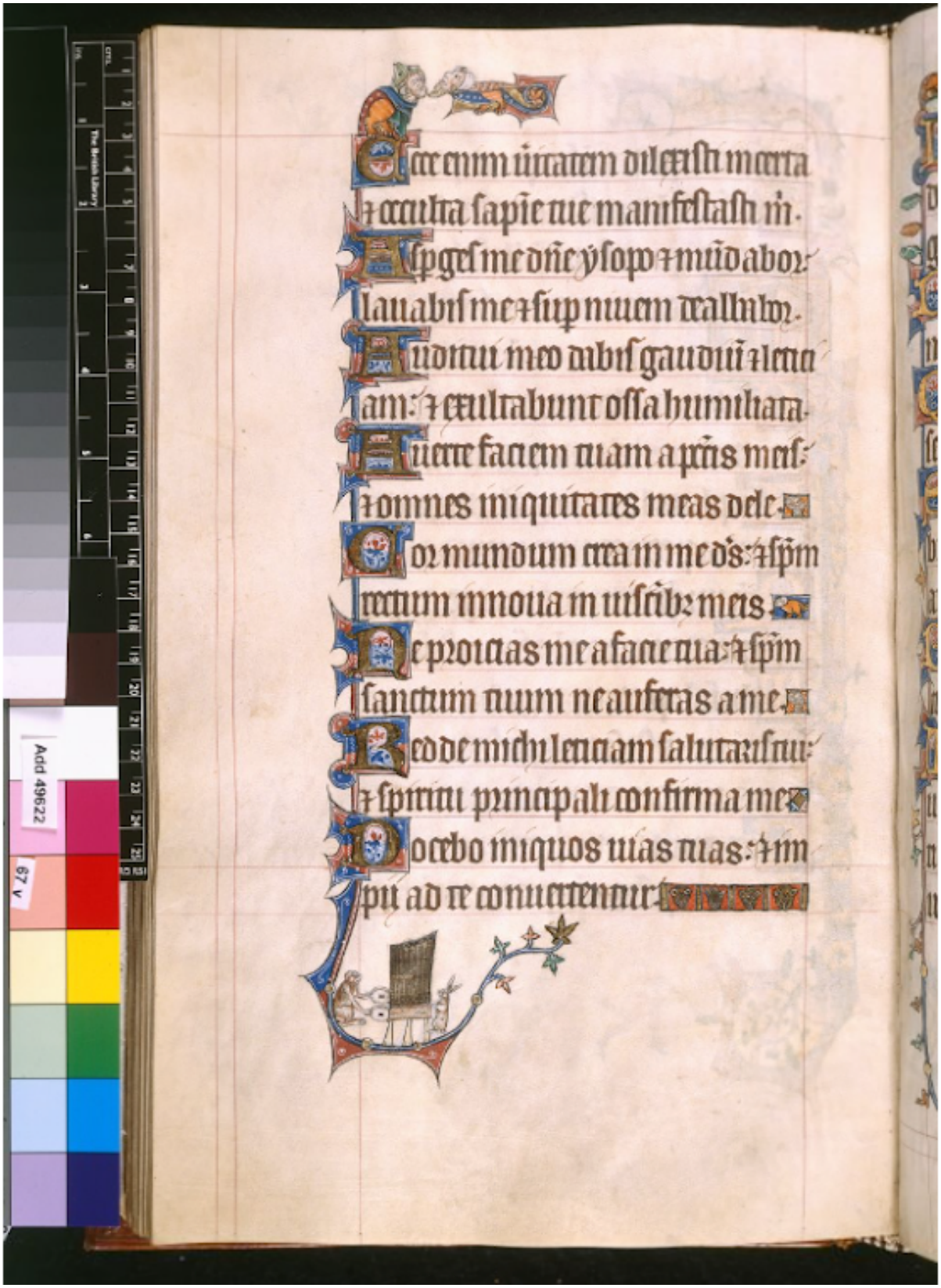

Afb. 41A: Add MS 49622, 1310-1324, het Gorleston Psalterium, folio 67v, velijn codex, 32,5 cm × 23,5 cm. The British Library, Londen. Afbeelding van The British Library Digitised Manuscripts (http://www.bl.uk/manuscripts/Viewer.aspx?ref=add_ms_49622_fs001r).

Afb. 41B: Detail van folio 67v van het Gorleston Psalterium. Een aap bedient de blaasbalgen van een orgel waar een konijn op speelt.

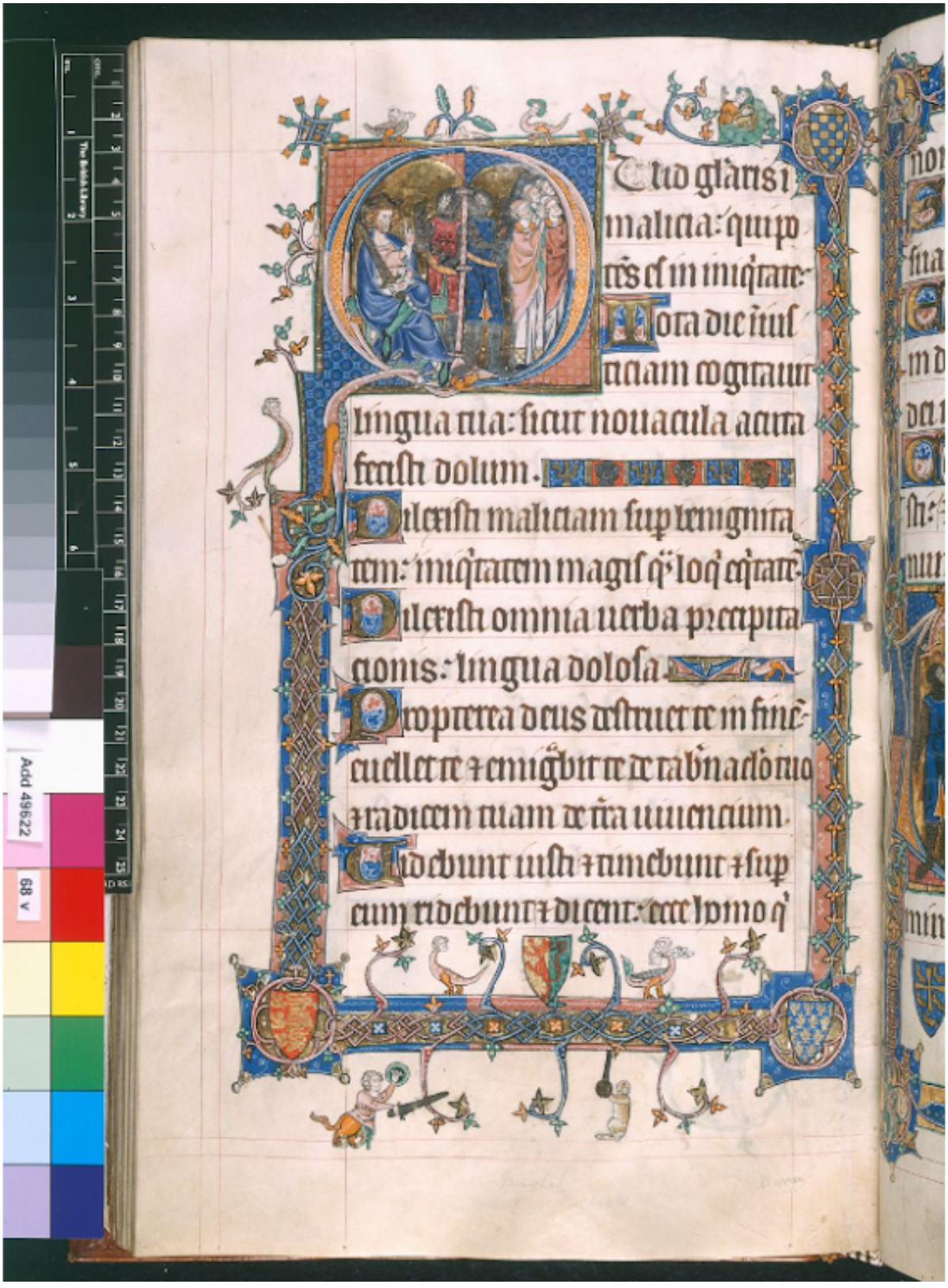

Afb. 42A: Add MS 49622, 1310-1324, het Gorleston Psalterium, folio 68v, velijn codex, 32,5 cm × 23,5 cm. The British Library, Londen. Afbeelding van The British Library Digitised Manuscripts (http://www.bl.uk/manuscripts/Viewer.aspx?ref=add_ms_49622_fs001r).

Afb. 42B: Detail van folio 68v van het Gorleston Psalterium. Verscheidene wapenschilden.

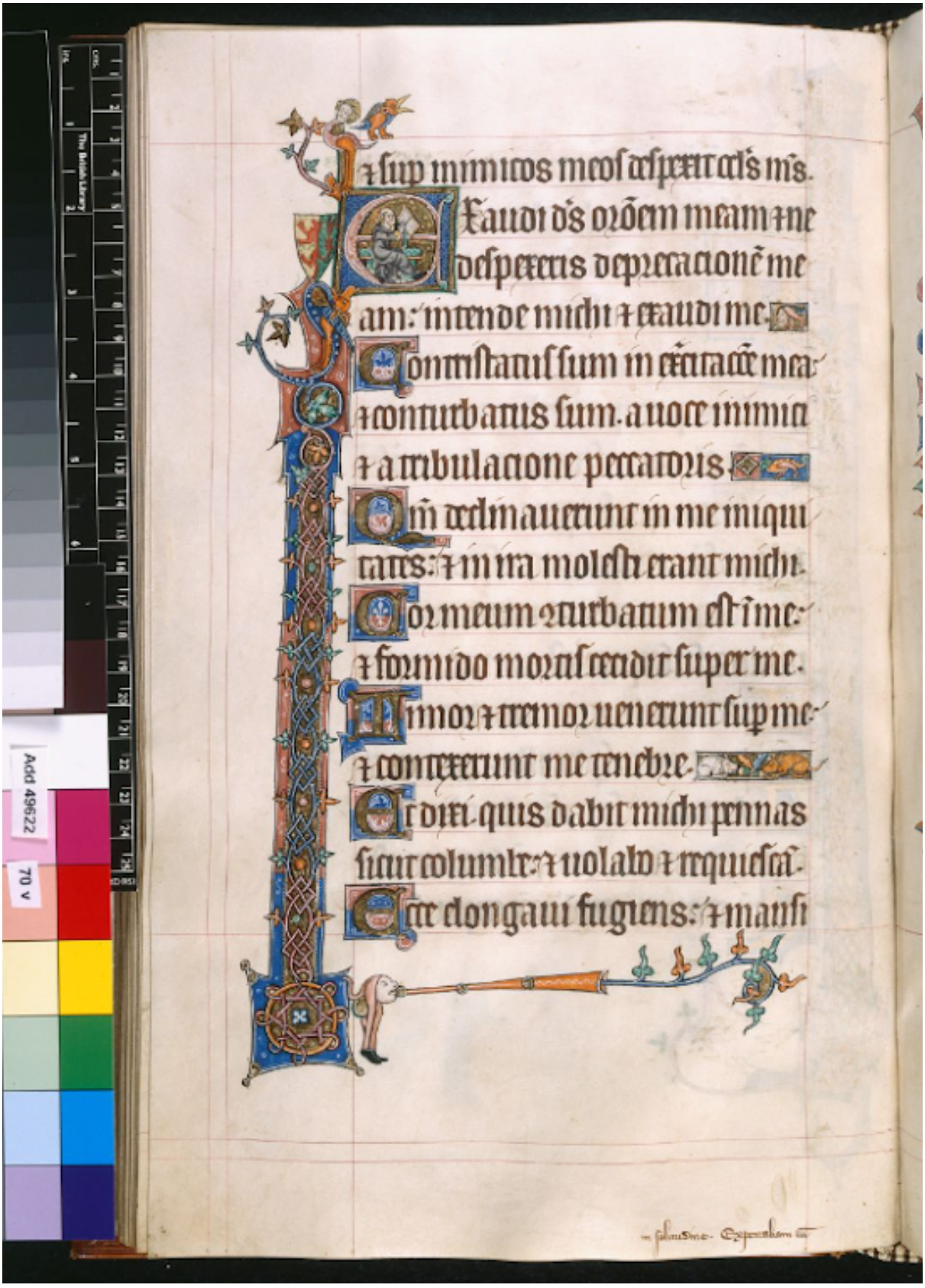

Afb. 43A: Add MS 49622, 1310-1324, het Gorleston Psalterium, folio 70v, velijn codex, 32,5 cm × 23,5 cm. The British Library, Londen. Afbeelding van The British Library Digitised Manuscripts (http://www.bl.uk/manuscripts/Viewer.aspx?ref=add_ms_49622_fs001r).

Afb. 43B: Detail van folio 70v van het Gorleston Psalterium. Het wapenschild van Roger Bigod naast een lezende figuur in een initiaal.

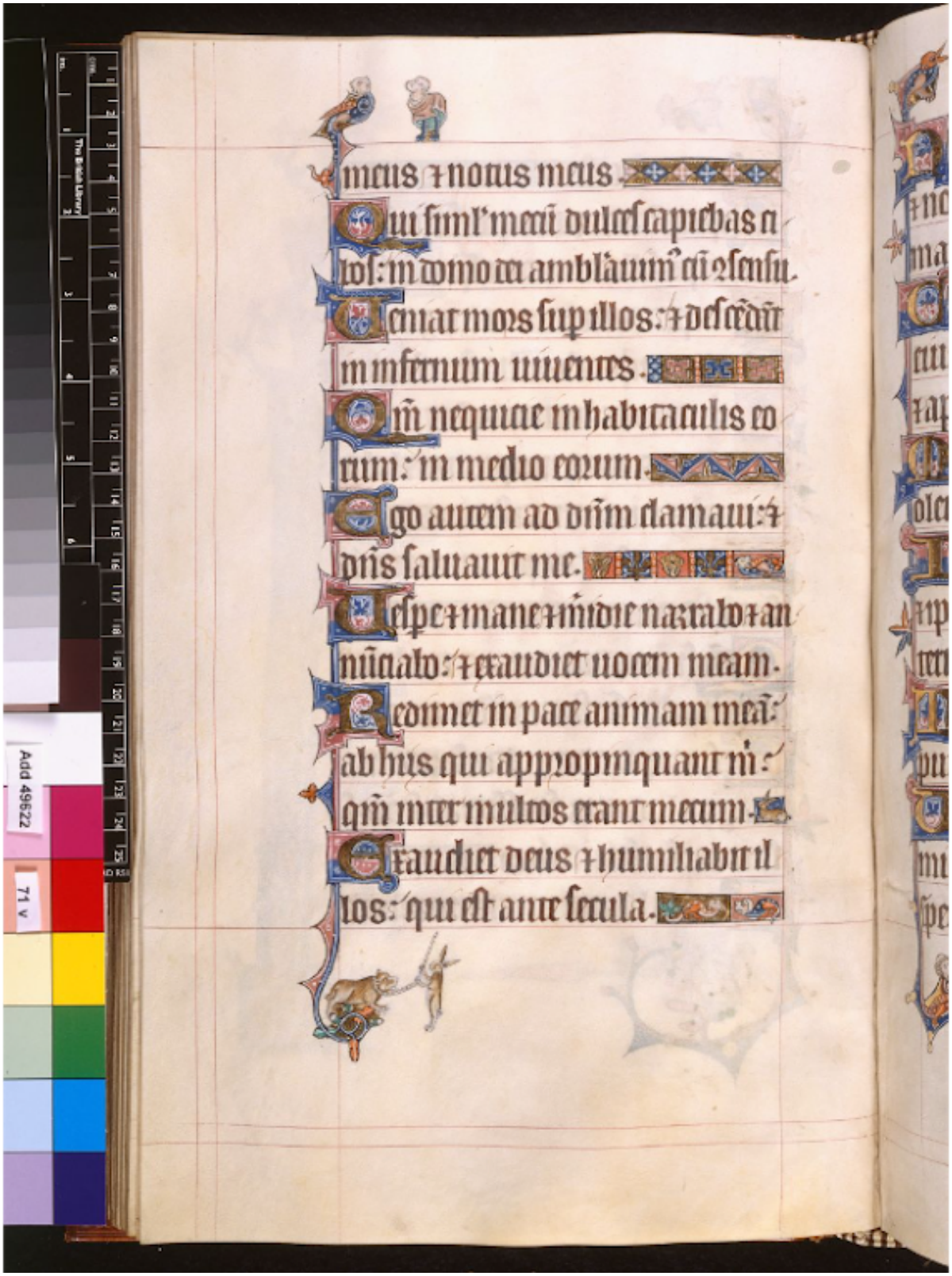

Afb. 44A: Add MS 49622, 1310-1324, het Gorleston Psalterium, folio 71v, velijn codex, 32,5 cm × 23,5 cm. The British Library, Londen. Afbeelding van The British Library Digitised Manuscripts (http://www.bl.uk/manuscripts/Viewer.aspx?ref=add_ms_49622_fs001r).

Afb. 44B: Detail van folio 71v van het Gorleston Psalterium. Een konijn heeft een hond aan een touw.

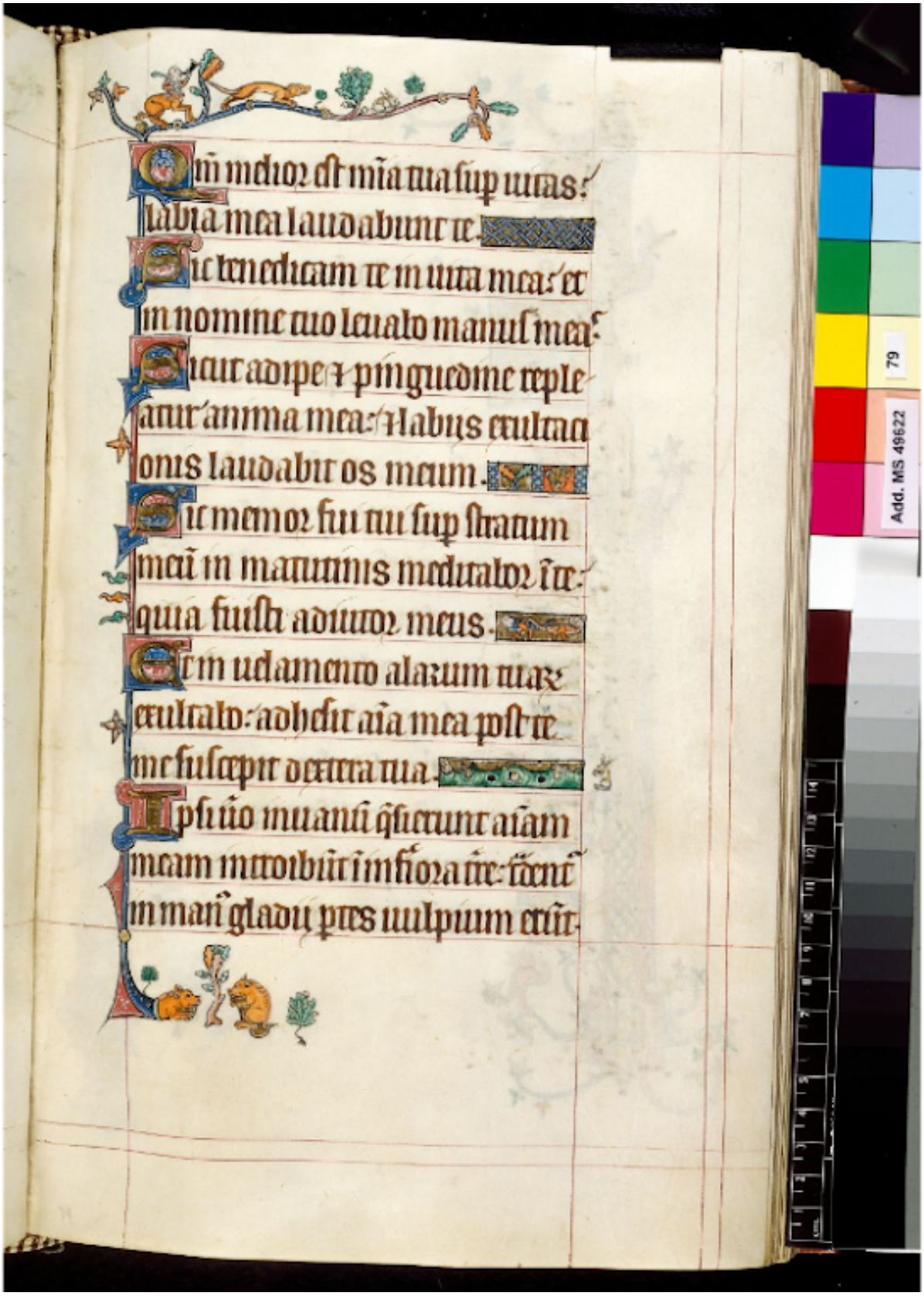

Afb. 45A: Add MS 49622, 1310-1324, het Gorleston Psalterium, folio 79r, velijn codex, 32,5 cm × 23,5 cm. The British Library, Londen. Afbeelding van The British Library Digitised Manuscripts (http://www.bl.uk/manuscripts/Viewer.aspx?ref=add_ms_49622_fs001r).

Afb. 45B: Detail van folio 79r van het Gorleston Psalterium. Een jachtscène met een kentaur die op een jachthoorn blaast.

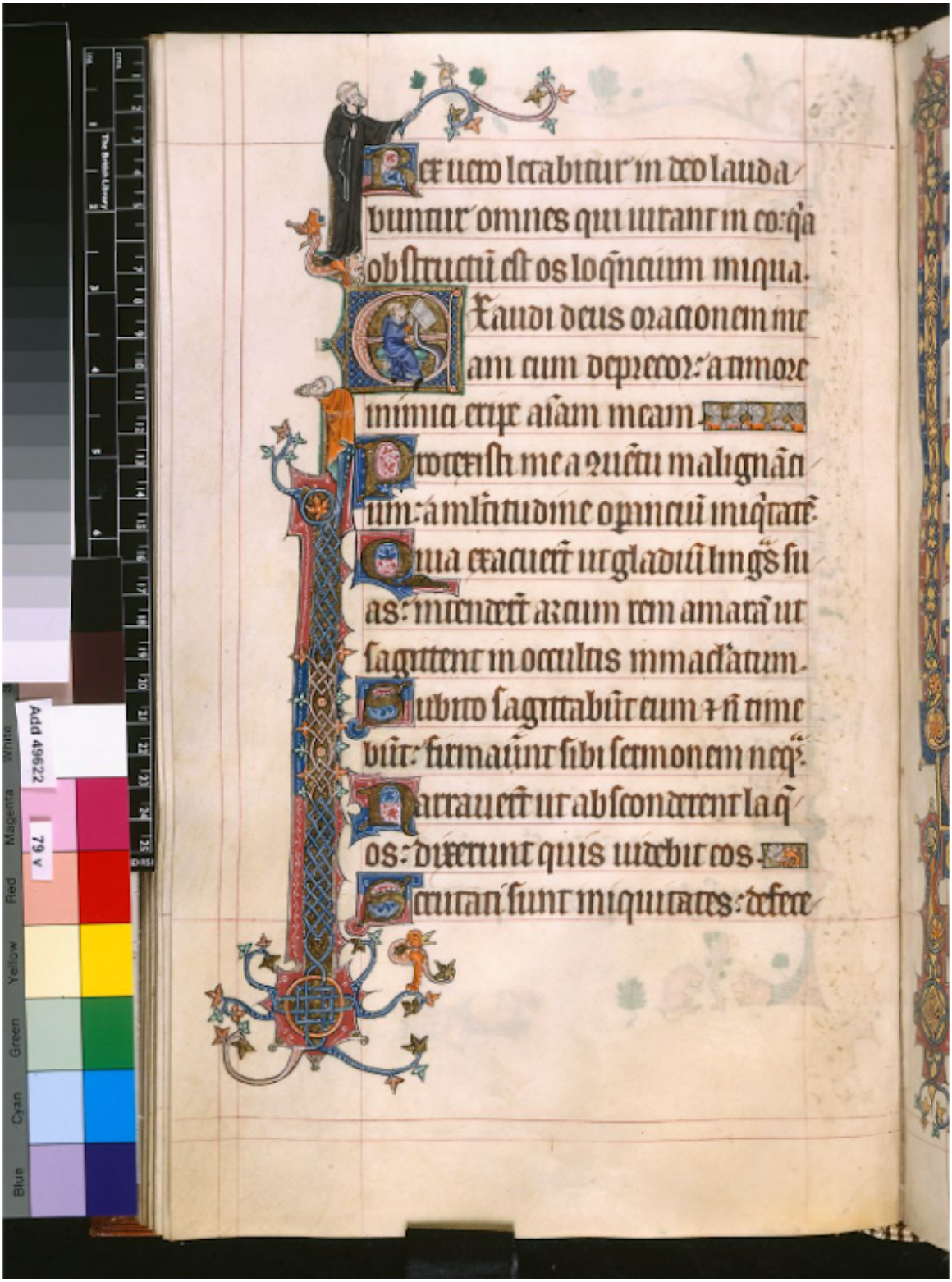

Afb. 46A: Add MS 49622, 1310-1324, het Gorleston Psalterium, folio 79v, velijn codex, 32,5 cm × 23,5 cm. The British Library, Londen. Afbeelding van The British Library Digitised Manuscripts (http://www.bl.uk/manuscripts/Viewer.aspx?ref=add_ms_49622_fs001r).

Afb. 46B: Detail van folio 79v van het Gorleston Psalterium. Een konijn zit op een tak die wordt vastgehouden door een monnik.

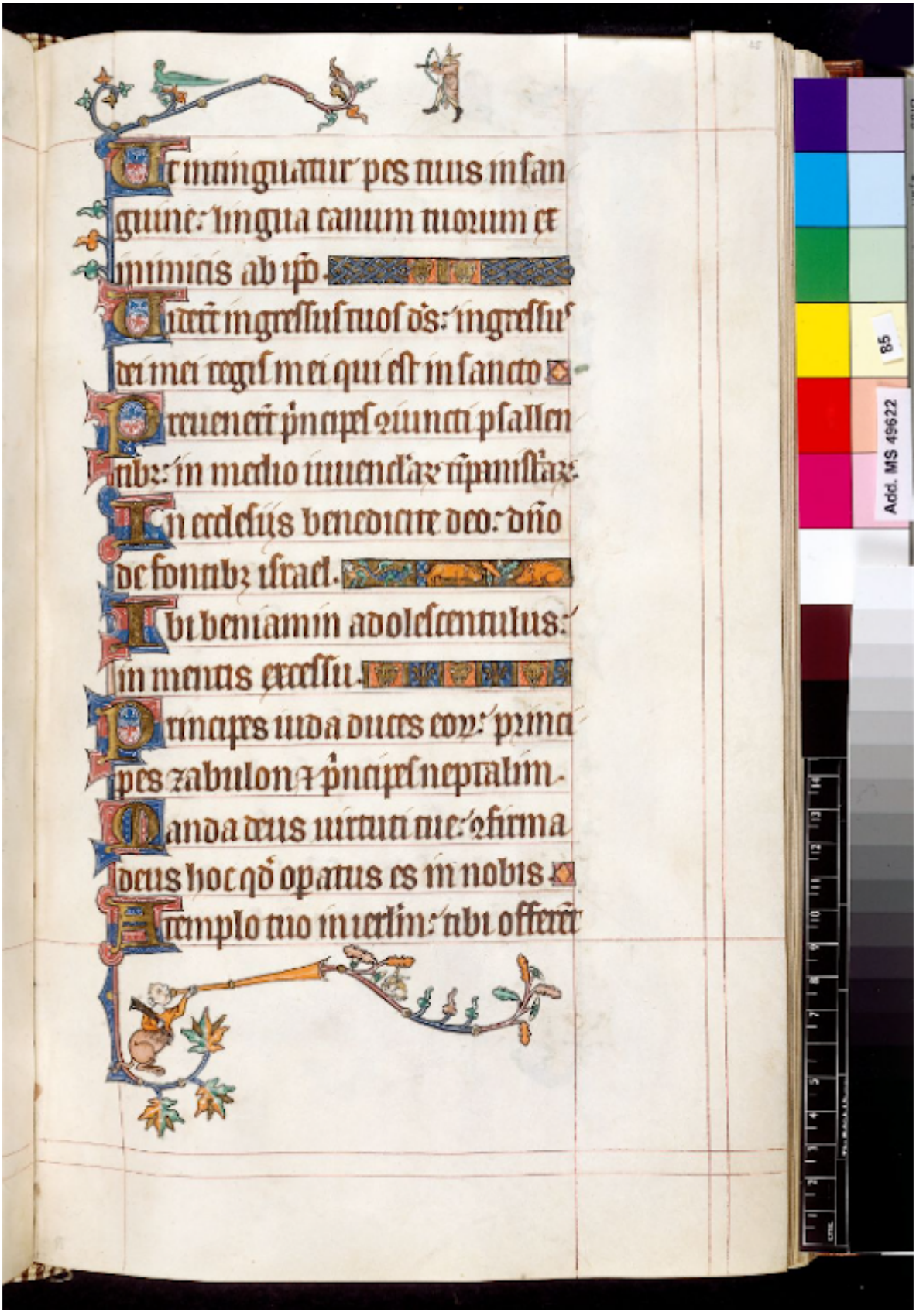

Afb. 47A: Add MS 49622, 1310-1324, het Gorleston Psalterium, folio 85r, velijn codex, 32,5 cm × 23,5 cm. The British Library, Londen. Afbeelding van The British Library Digitised Manuscripts (http://www.bl.uk/manuscripts/Viewer.aspx?ref=add_ms_49622_fs001r).

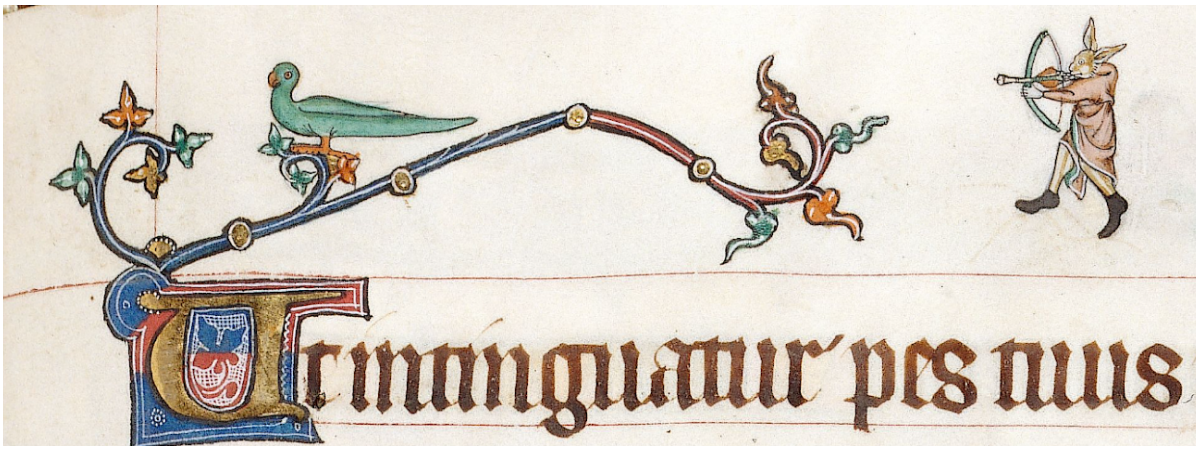

Afb. 47B: Detail van folio 85r van het Gorleston Psalterium. Een konijn draagt mensenkleren en schiet met een pijl en boog.

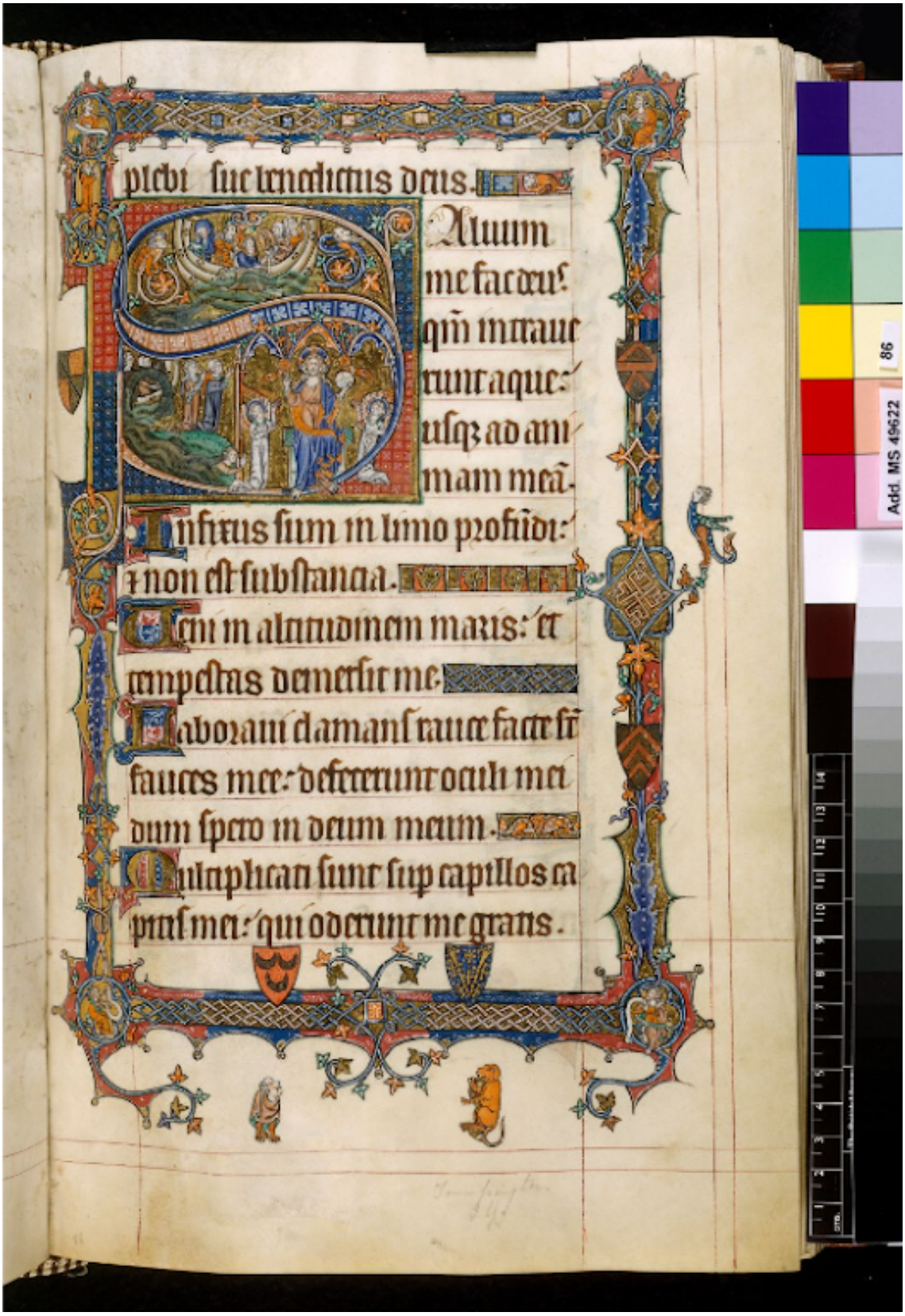

Afb. 48: Add MS 49622, 1310-1324, het Gorleston Psalterium, folio 86r, velijn codex, 32,5 cm × 23,5 cm. The British Library, Londen. Afbeelding van The British Library Digitised Manuscripts (http://www.bl.uk/manuscripts/Viewer.aspx?ref=add_ms_49622_fs001r). Verscheidene wapenschilden zijn zichtbaar in de marges.

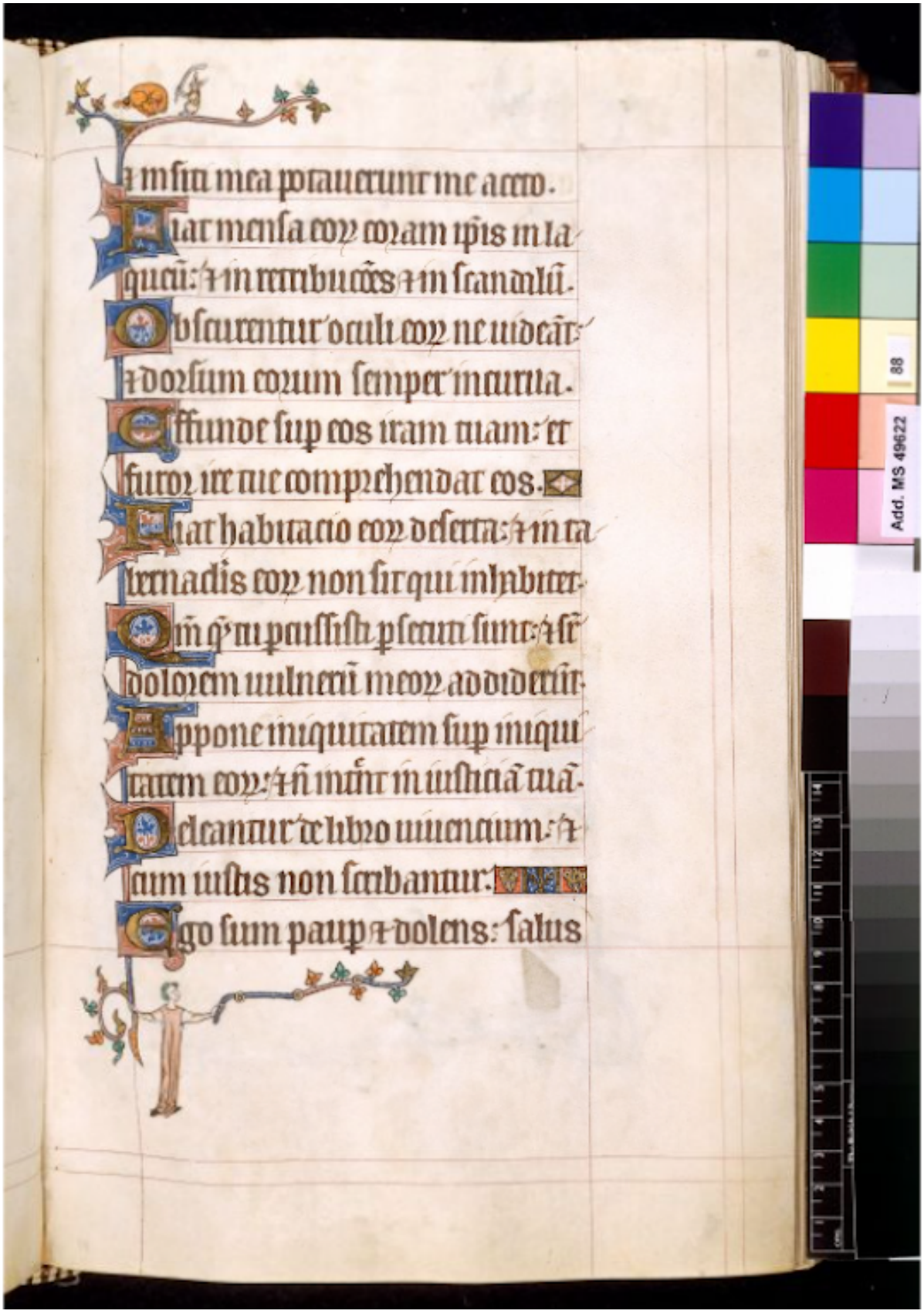

Afb. 49A: Add MS 49622, 1310-1324, het Gorleston Psalterium, folio 88r, velijn codex, 32,5 cm × 23,5 cm. The British Library, Londen. Afbeelding van The British Library Digitised Manuscripts (http://www.bl.uk/manuscripts/Viewer.aspx?ref=add_ms_49622_fs001r).

Afb. 49B: Detail van folio 88r van het Gorleston Psalterium. Een hond legt zich neer bij een konijn met een stok.

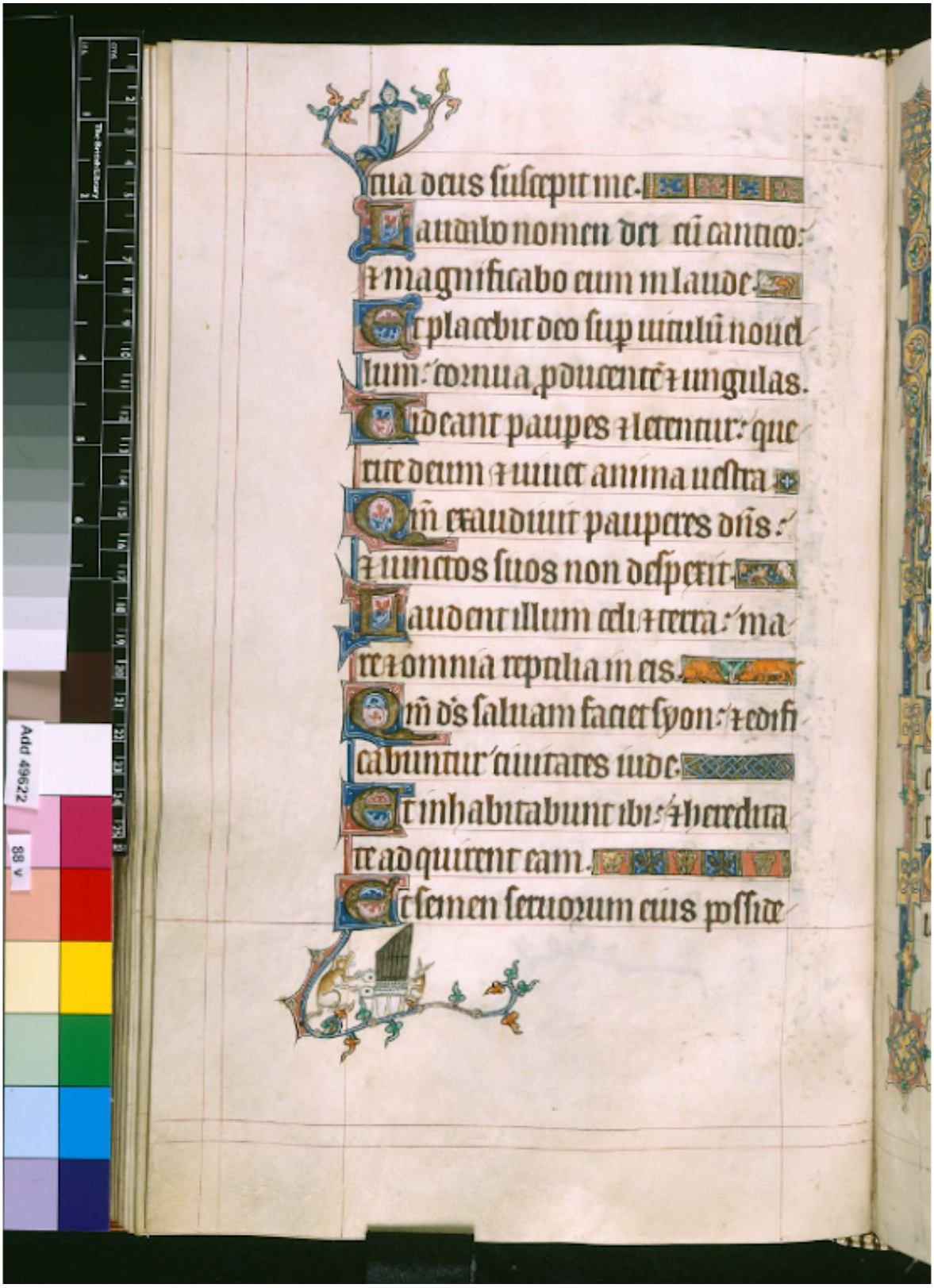

Afb. 50A: Add MS 49622, 1310-1324, het Gorleston Psalterium, folio 88v, velijn codex, 32,5 cm × 23,5 cm. The British Library, Londen. Afbeelding van The British Library Digitised Manuscripts (http://www.bl.uk/manuscripts/Viewer.aspx?ref=add_ms_49622_fs001r).

Afb. 50B: Detail van folio 88v van het Gorleston Psalterium. Een hond bedient de blaasbalgen van een orgel waar een konijn op speelt.

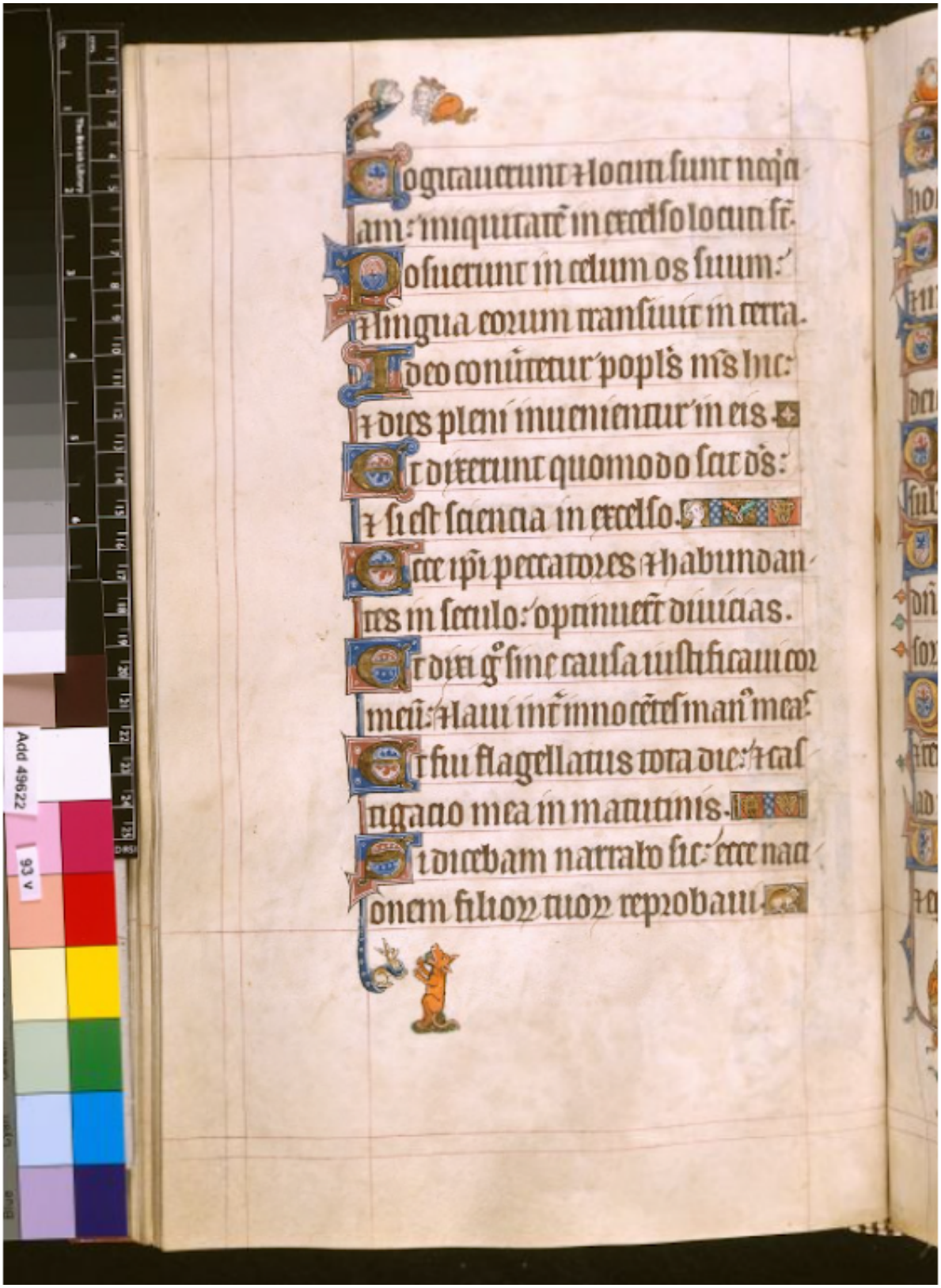

Afb. 51A: Add MS 49622, 1310-1324, het Gorleston Psalterium, folio 93v, velijn codex, 32,5 cm × 23,5 cm. The British Library, Londen. Afbeelding van The British Library Digitised Manuscripts (http://www.bl.uk/manuscripts/Viewer.aspx?ref=add_ms_49622_fs001r).

Afb. 51B: Detail van folio 93v van het Gorleston Psalterium. Een konijn laat een hond kunstjes doen.

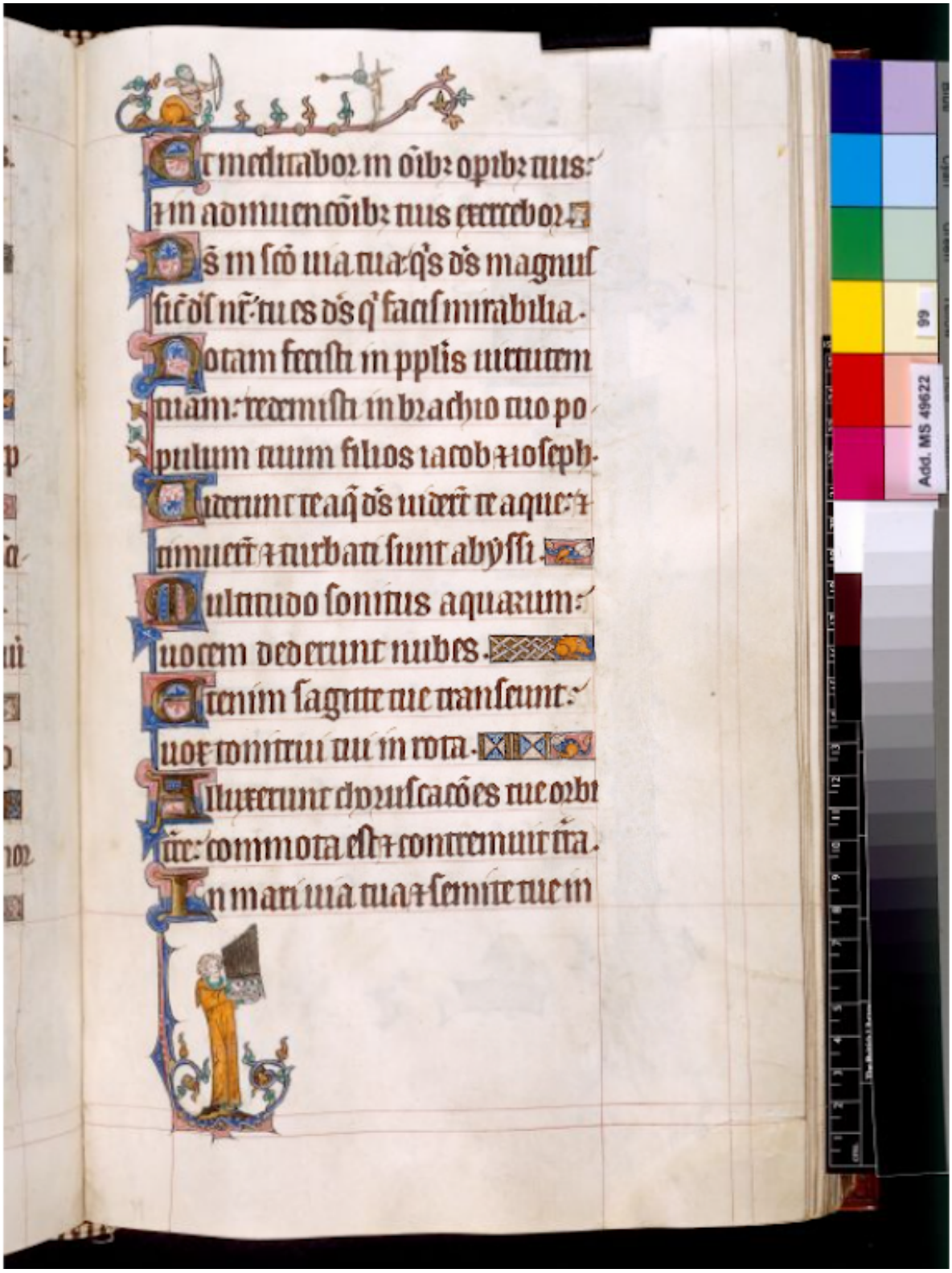

Afb. 52A: Add MS 49622, 1310-1324, het Gorleston Psalterium, folio 99r, velijn codex, 32,5 cm × 23,5 cm. The British Library, Londen. Afbeelding van The British Library Digitised Manuscripts (http://www.bl.uk/manuscripts/Viewer.aspx?ref=add_ms_49622_fs001r).

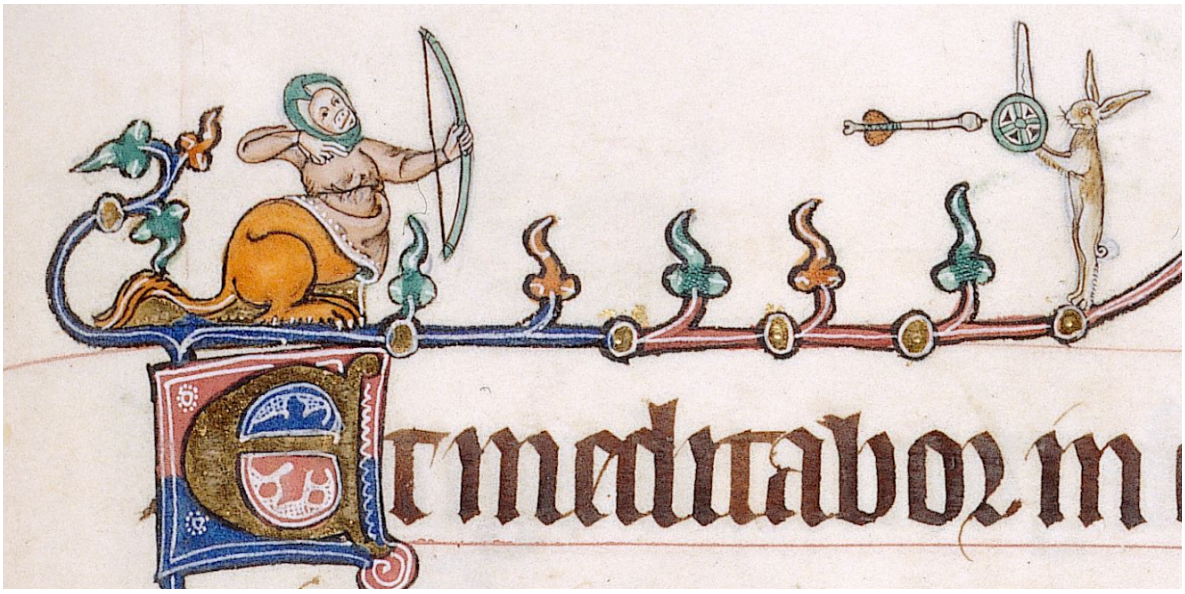

Afb. 52B: Detail van folio 99r van het Gorleston Psalterium. Een konijn wordt beschoten door een monsterlijke jager.

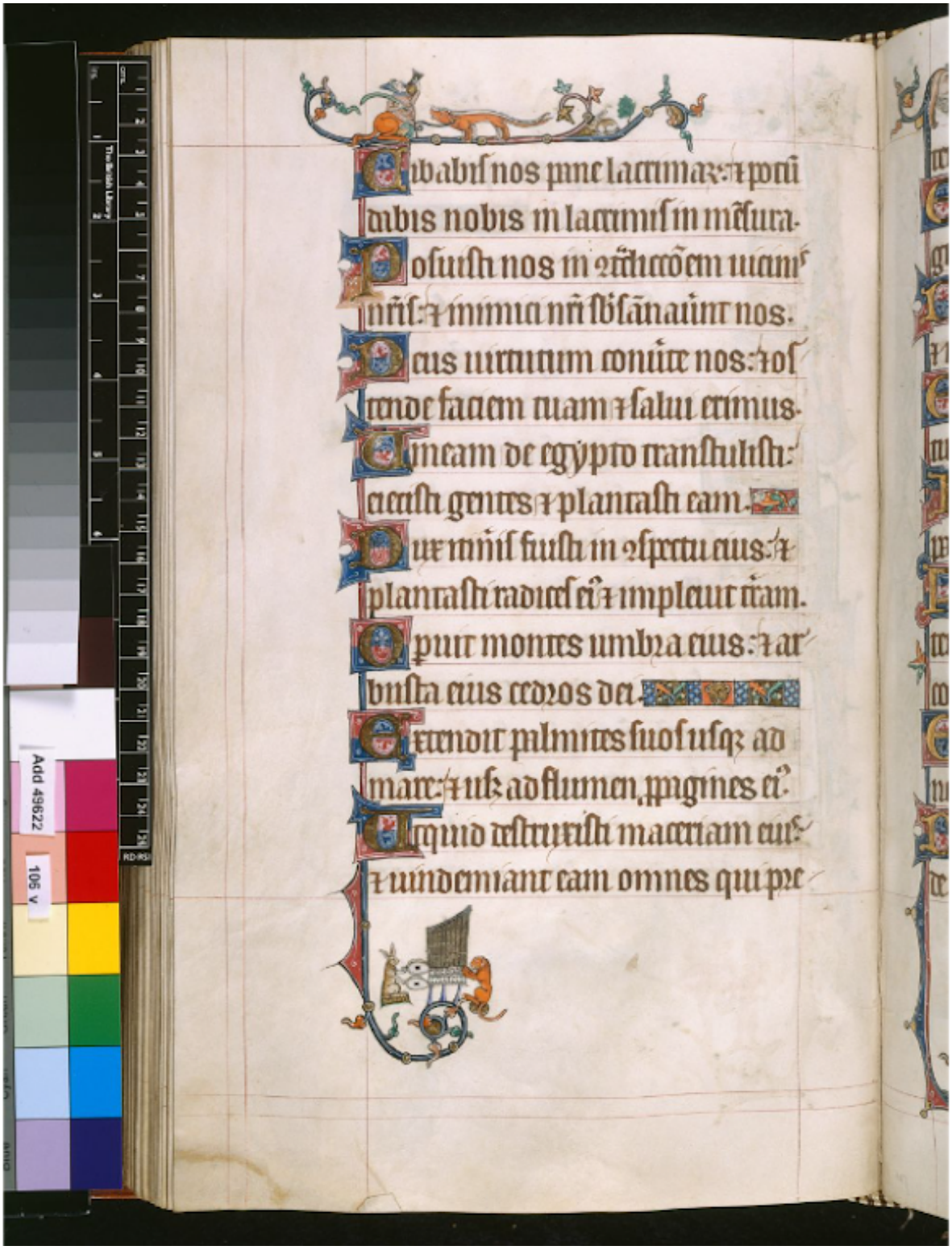

Afb. 53A: Add MS 49622, 1310-1324, het Gorleston Psalterium, folio 106v, velijn codex, 32,5 cm × 23,5 cm. The British Library, Londen. Afbeelding van The British Library Digitised Manuscripts (http://www.bl.uk/manuscripts/Viewer.aspx?ref=add_ms_49622_fs001r).

Afb. 53B: Detail van folio 106v van het Gorleston Psalterium. Een konijn ontsnapt aan de jacht door zich in het lover te verbergen.

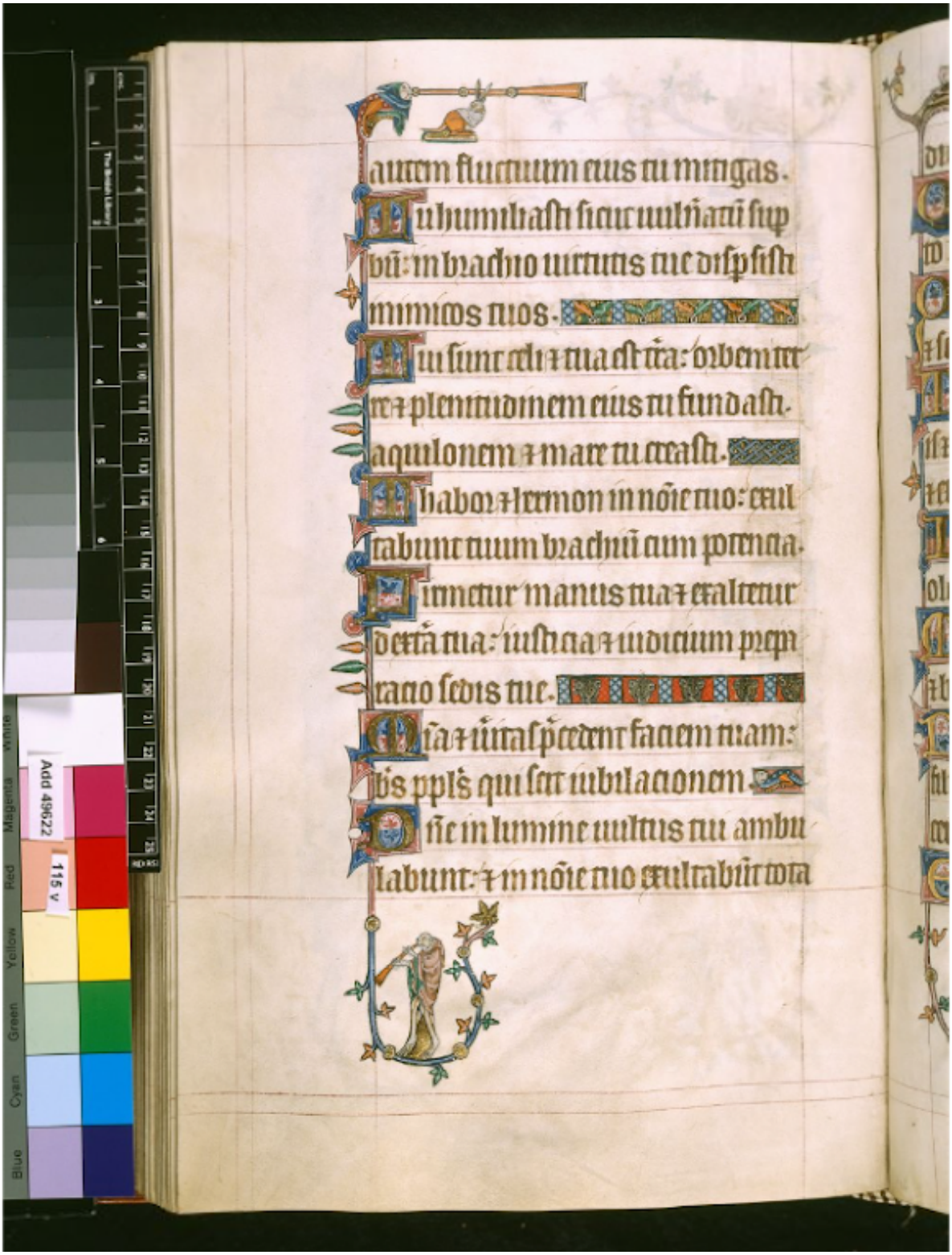

Afb. 54A: Add MS 49622, 1310-1324, het Gorleston Psalterium, folio 115v, velijn codex, 32,5 cm × 23,5 cm. The British Library, Londen. Afbeelding van The British Library Digitised Manuscripts (http://www.bl.uk/manuscripts/Viewer.aspx?ref=add_ms_49622_fs001r).

Afb. 54B: Detail van folio 115v van het Gorleston Psalterium. Een konijn met het achterlijf van een hond en een monster dat op een trompet blaast.

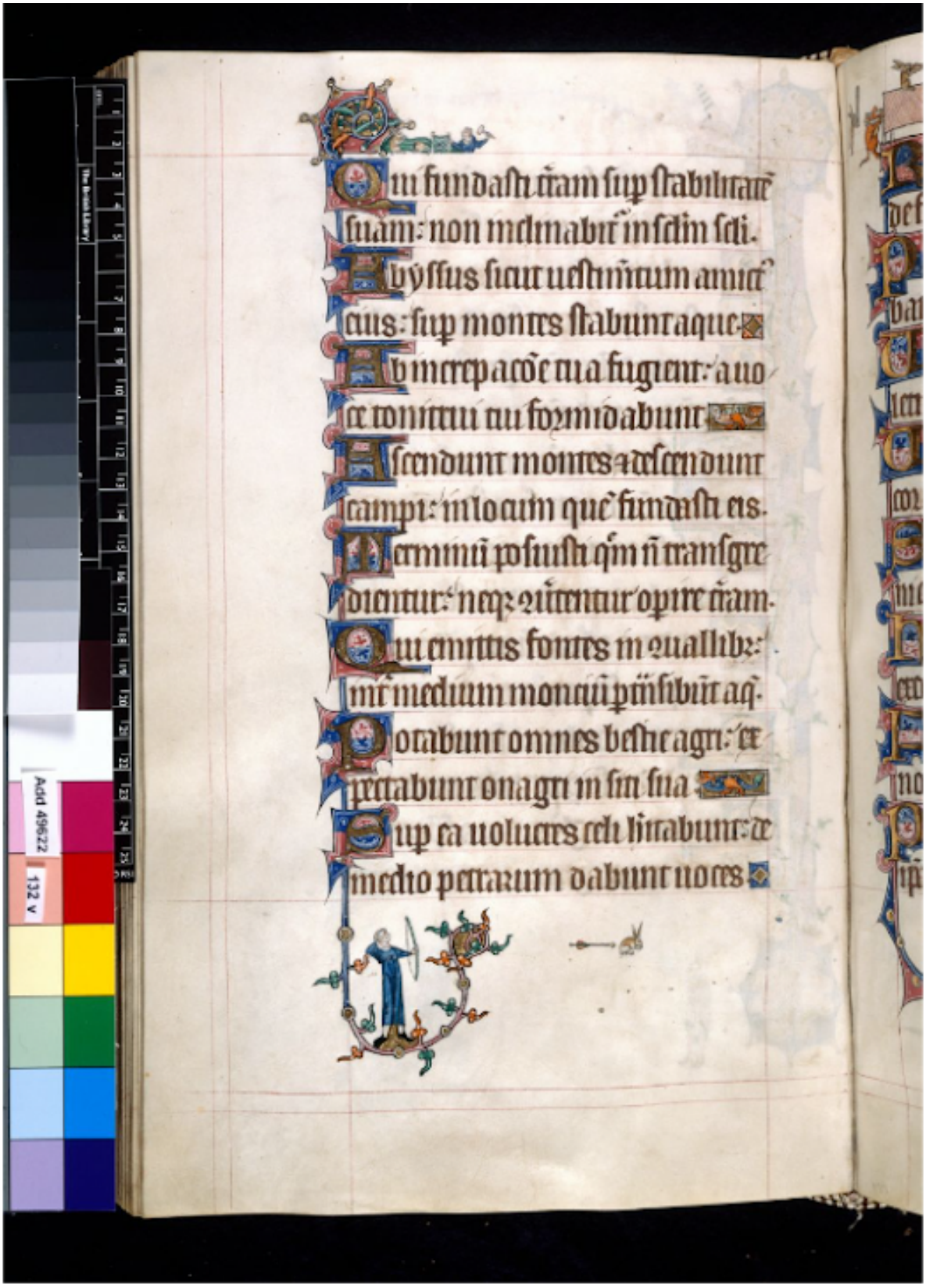

Afb. 55A: Add MS 49622, 1310-1324, het Gorleston Psalterium, folio 132v, velijn codex, 32,5 cm × 23,5 cm. The British Library, Londen. Afbeelding van The British Library Digitised Manuscripts (http://www.bl.uk/manuscripts/Viewer.aspx?ref=add_ms_49622_fs001r).

Afb. 55B: Detail van folio 132v van het Gorleston Psalterium. Een menselijke figuur timmert een hek voor een konijnenhol.

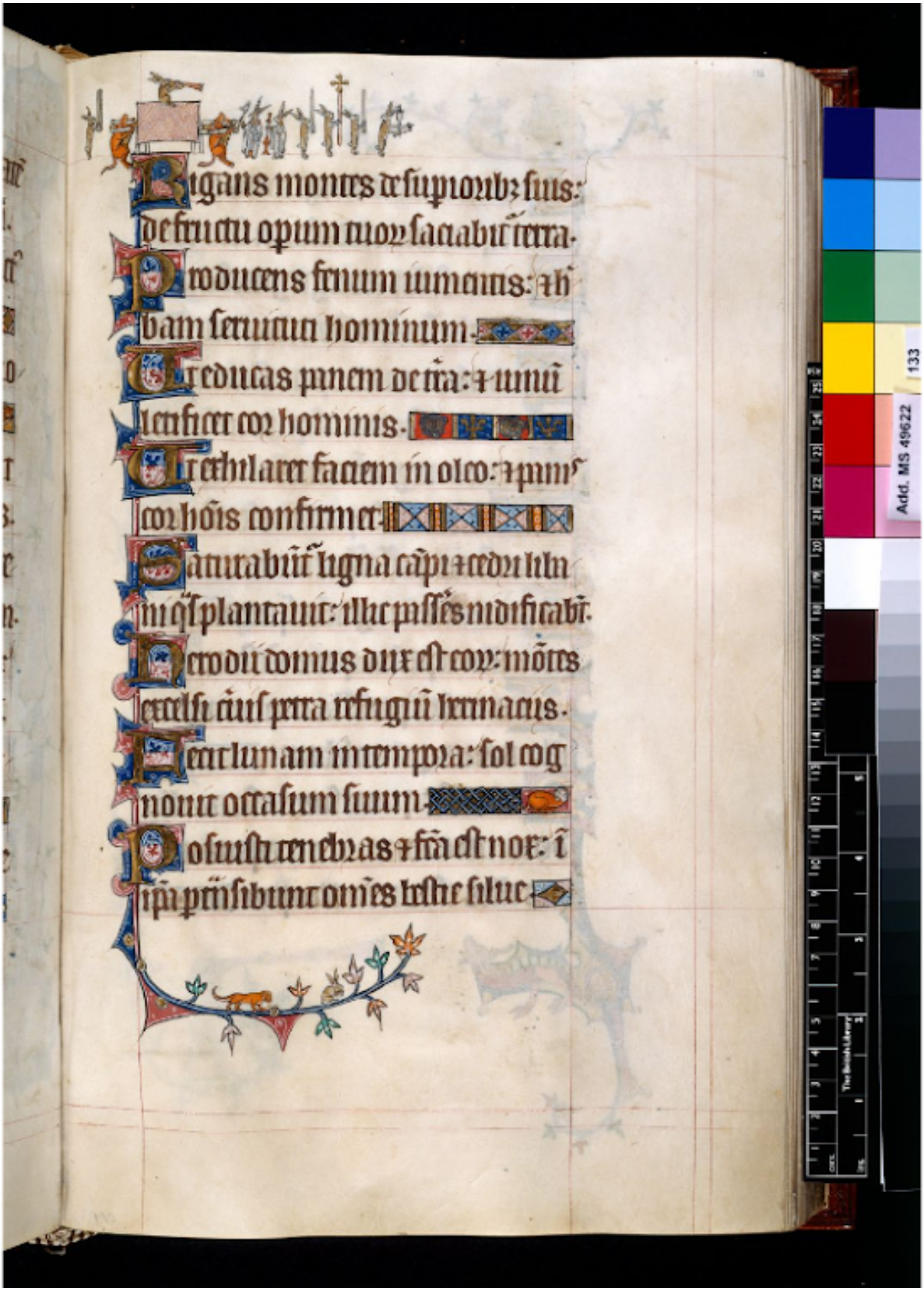

Afb. 56A: Add MS 49622, 1310-1324, het Gorleston Psalterium, folio 133r, velijn codex, 32,5 cm × 23,5 cm. The British Library, Londen. Afbeelding van The British Library Digitised Manuscripts (http://www.bl.uk/manuscripts/Viewer.aspx?ref=add_ms_49622_fs001r).

Afb. 56B: Detail van folio 133r van het Gorleston Psalterium. Een processie van konijnen. Honden dragen een ark.

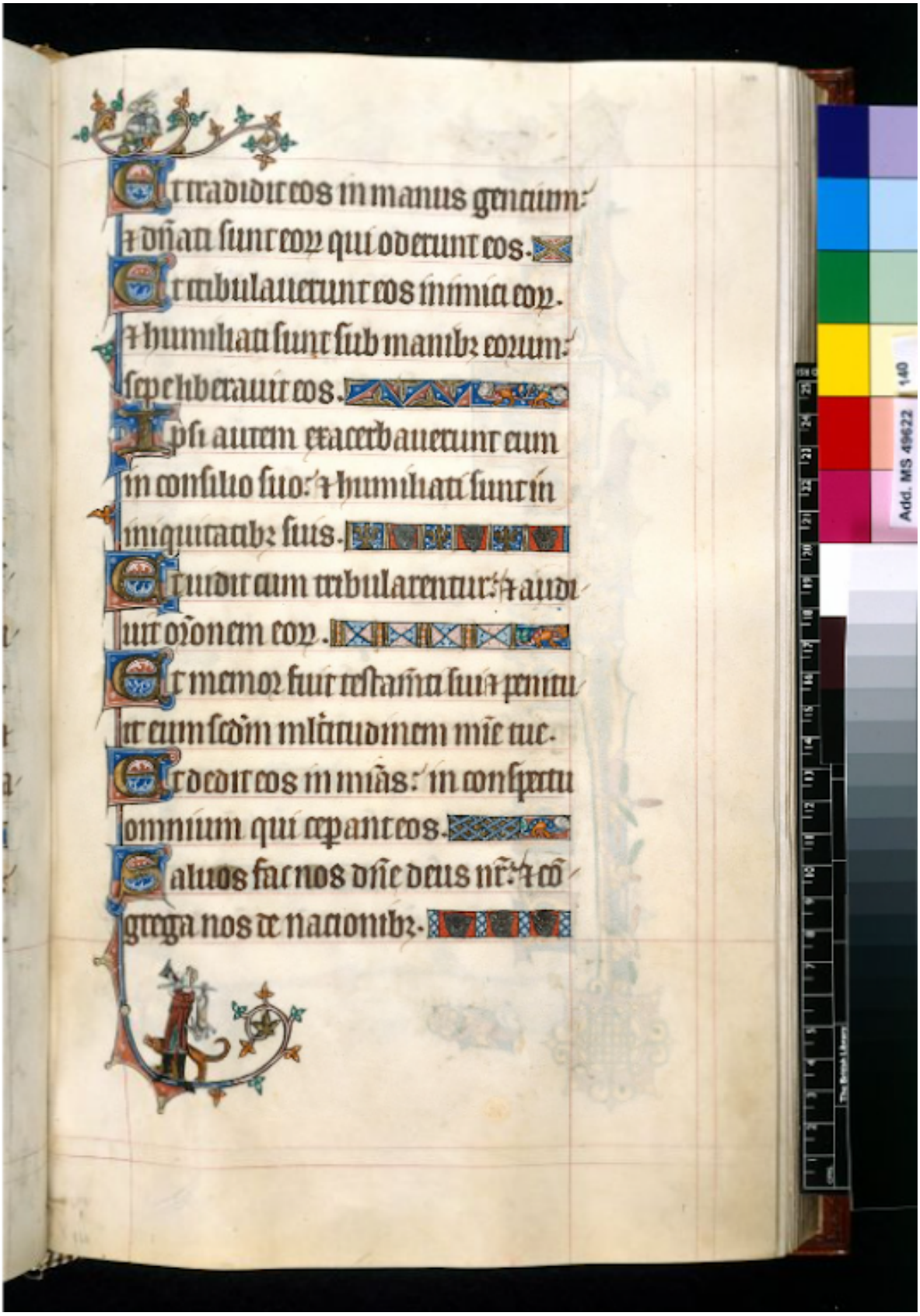

Afb. 57A: Add MS 49622, 1310-1324, het Gorleston Psalterium, folio 140r, velijn codex, 32,5 cm × 23,5 cm. The British Library, Londen. Afbeelding van The British Library Digitised Manuscripts (http://www.bl.uk/manuscripts/Viewer.aspx?ref=add_ms_49622_fs001r).

Afb 57B: Detail van folio 140r van het Gorleston Psalterium. Een konijn zit op een hond.

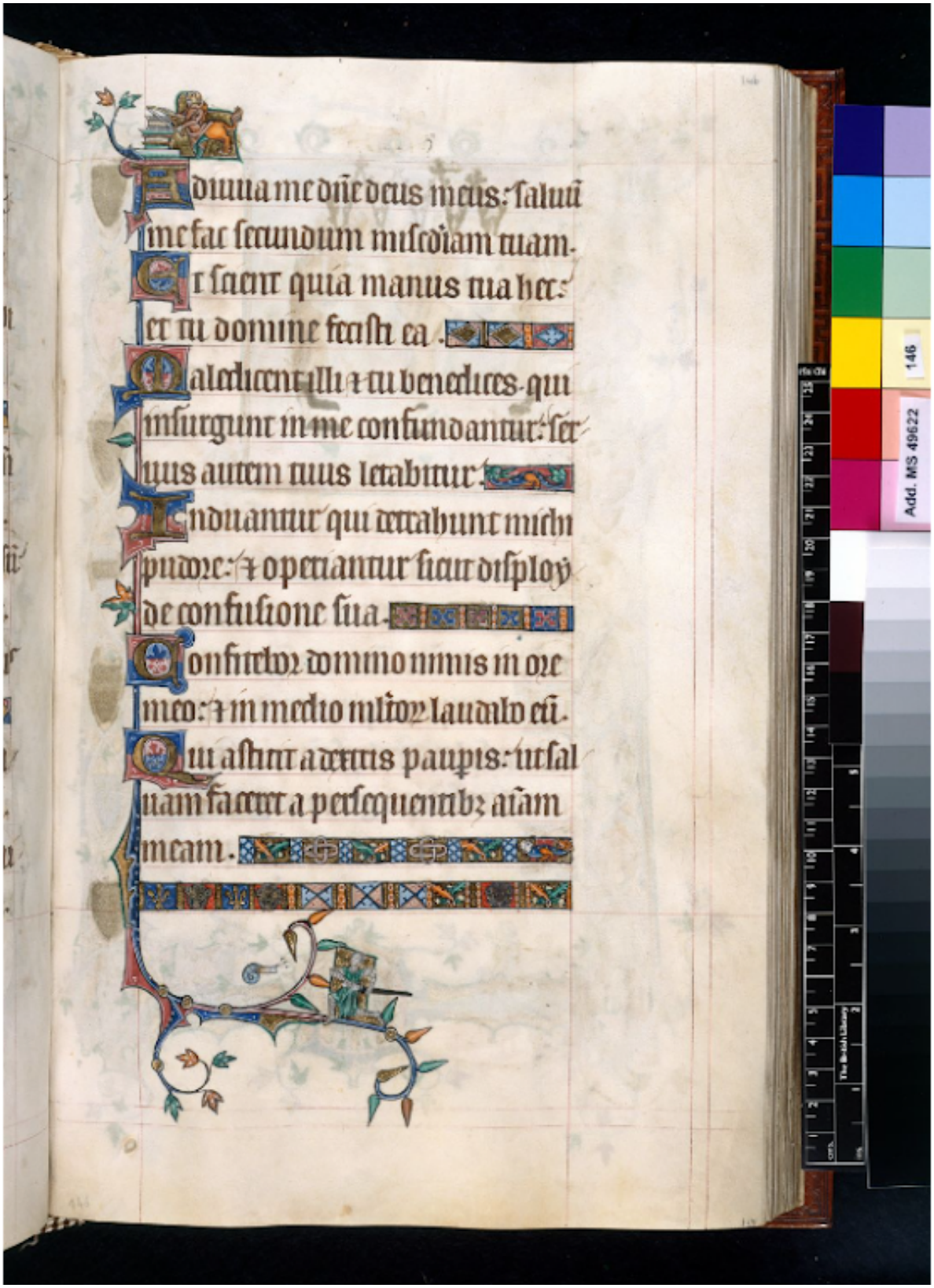

Afb.58A: Add MS 49622, 1310-1324, het Gorleston Psalterium, folio 146r, velijn codex, 32,5 cm × 23,5 cm. The British Library, Londen. Afbeelding van The British Library Digitised Manuscripts (http://www.bl.uk/manuscripts/Viewer.aspx?ref=add_ms_49622_fs001r).

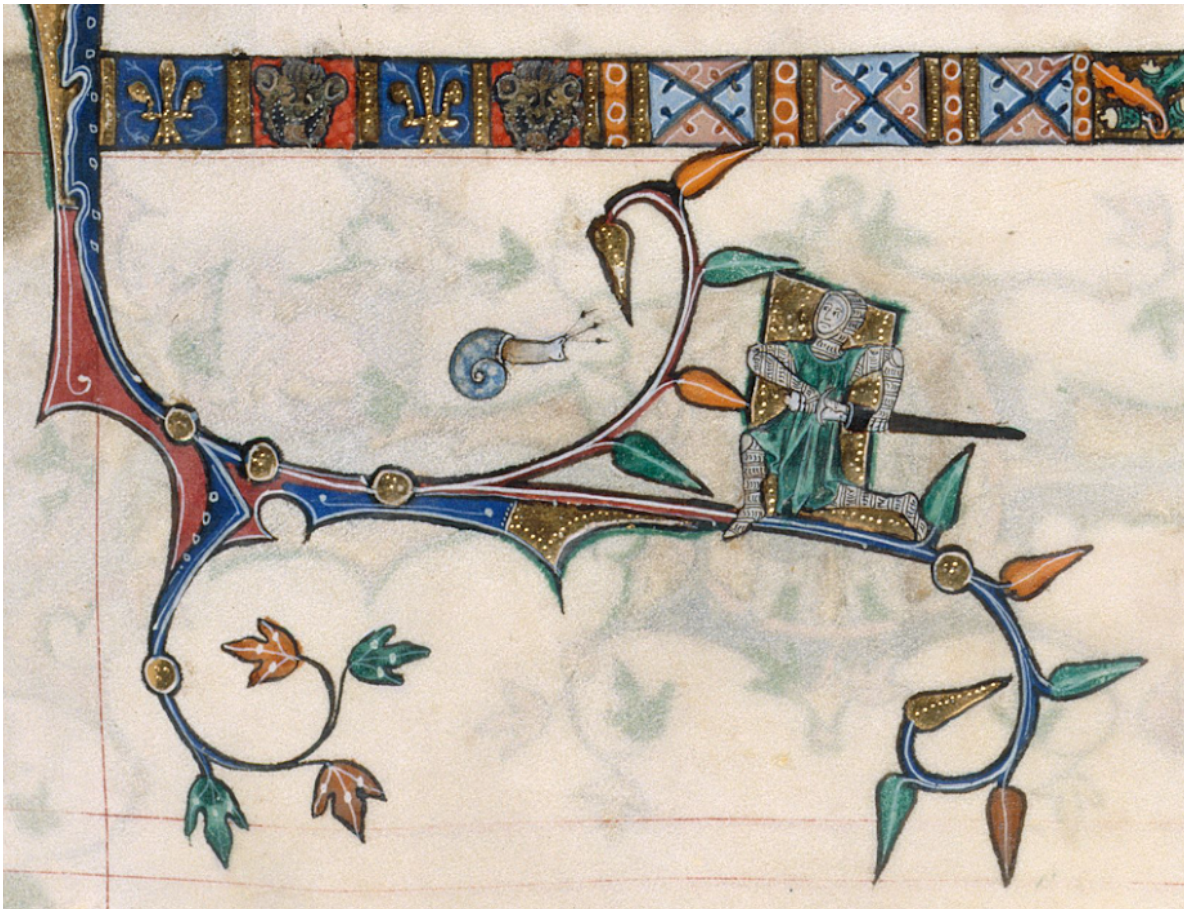

Afb. 58B: Detail van folio 146r van het Gorleston Psalterium. Een geharnaste figuur trekt zijn zwaard tegen een slak.

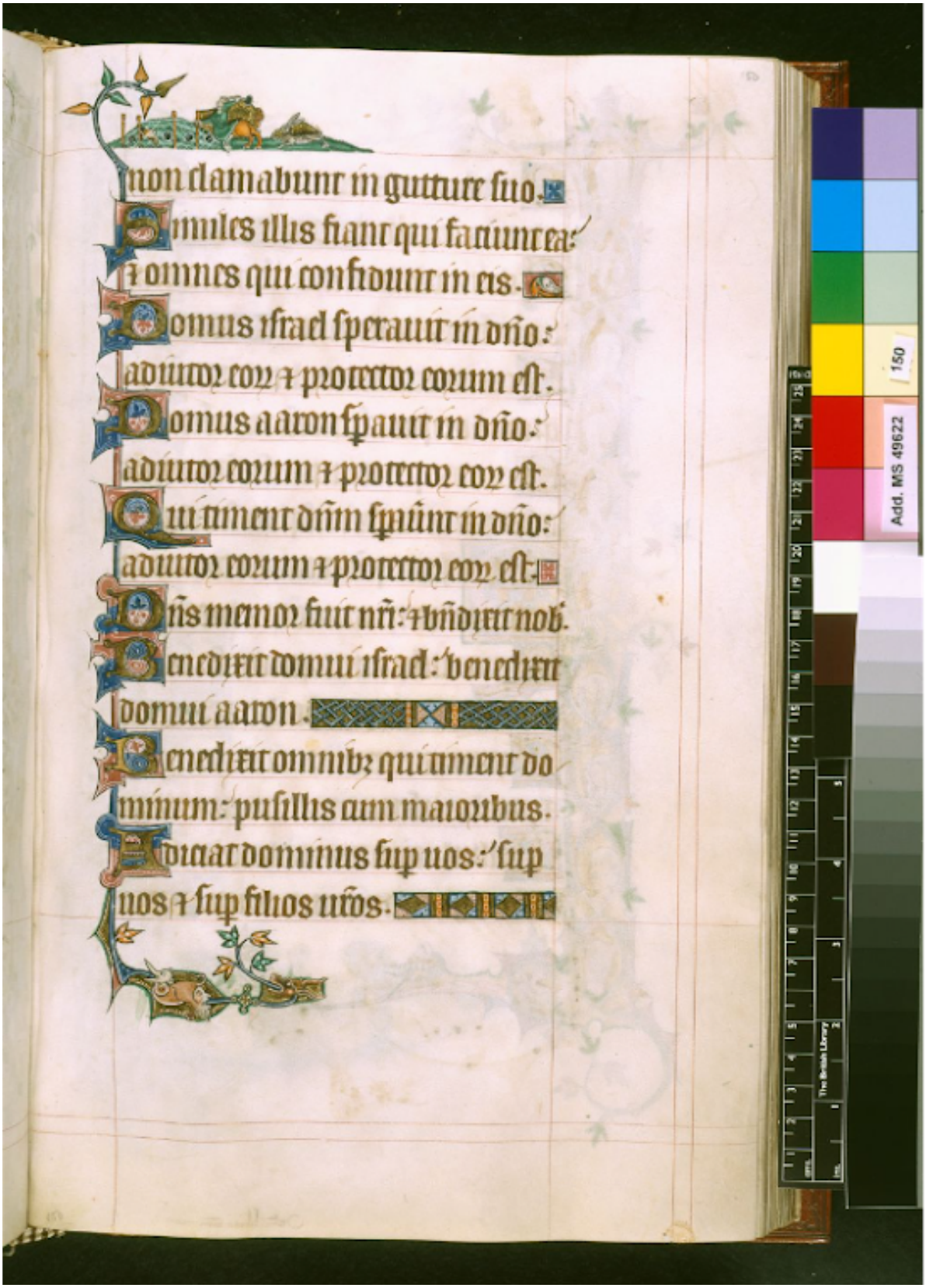

Afb. 59A: Add MS 49622, 1310-1324, het Gorleston Psalterium, folio 150r, velijn codex, 32,5 cm × 23,5 cm. The British Library, Londen. Afbeelding van The British Library Digitised Manuscripts (http://www.bl.uk/manuscripts/Viewer.aspx?ref=add_ms_49622_fs001r).

Afb. 59B: Detail van folio 150r van het Gorleston Psalterium. Een half-menselijke figuur timmert een hek voor een konijnenhol.

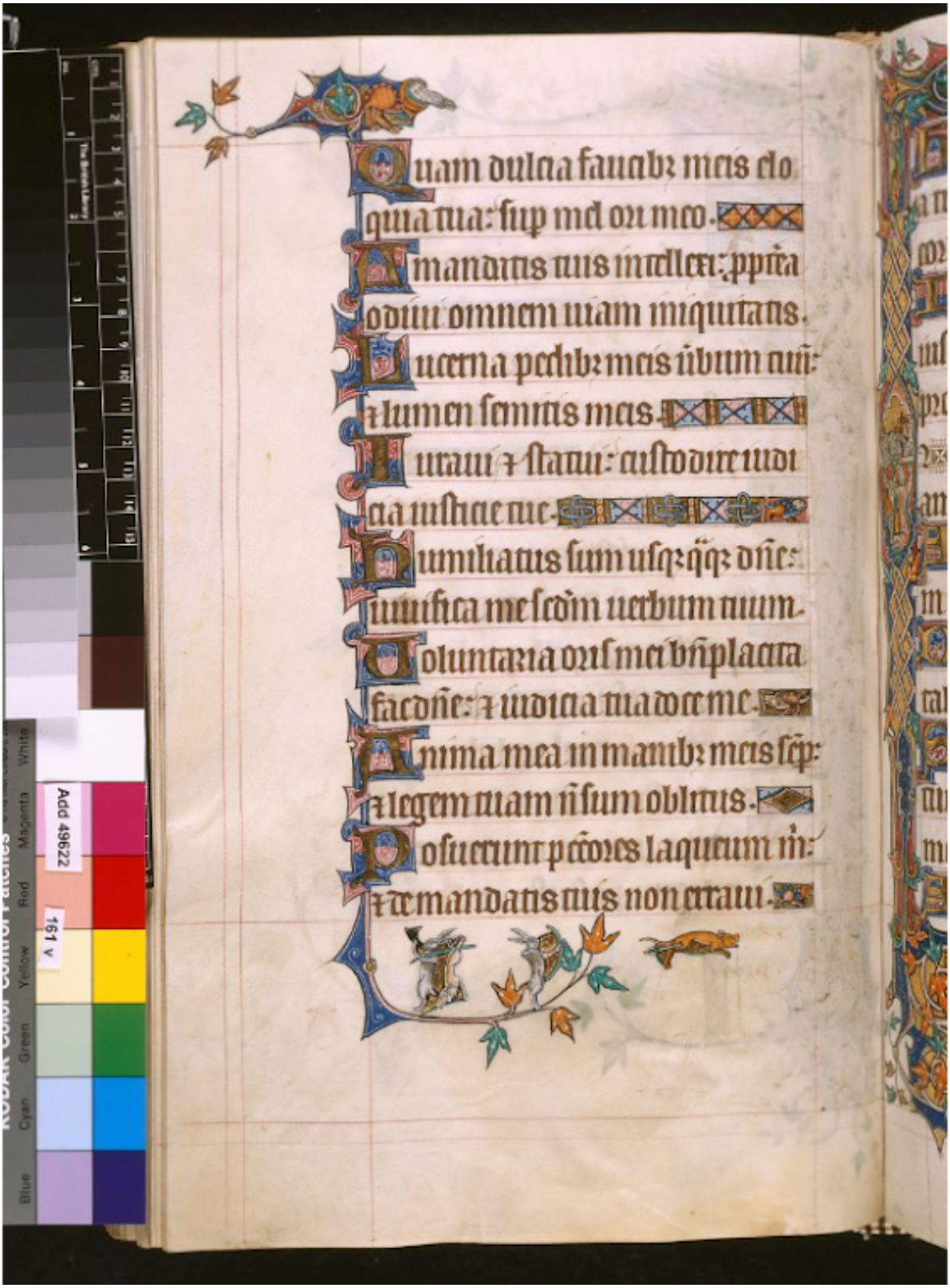

Afb. 60A: Add MS 49622, 1310-1324, het Gorleston Psalterium, folio 161v, velijn codex, 32,5 cm × 23,5 cm. The British Library, Londen. Afbeelding van The British Library Digitised Manuscripts (http://www.bl.uk/manuscripts/Viewer.aspx?ref=add_ms_49622_fs001r).

Afb. 60B: Detail van folio 161v van het Gorleston Psalterium. Een jachtstoet van konijnen jaagt op honden.

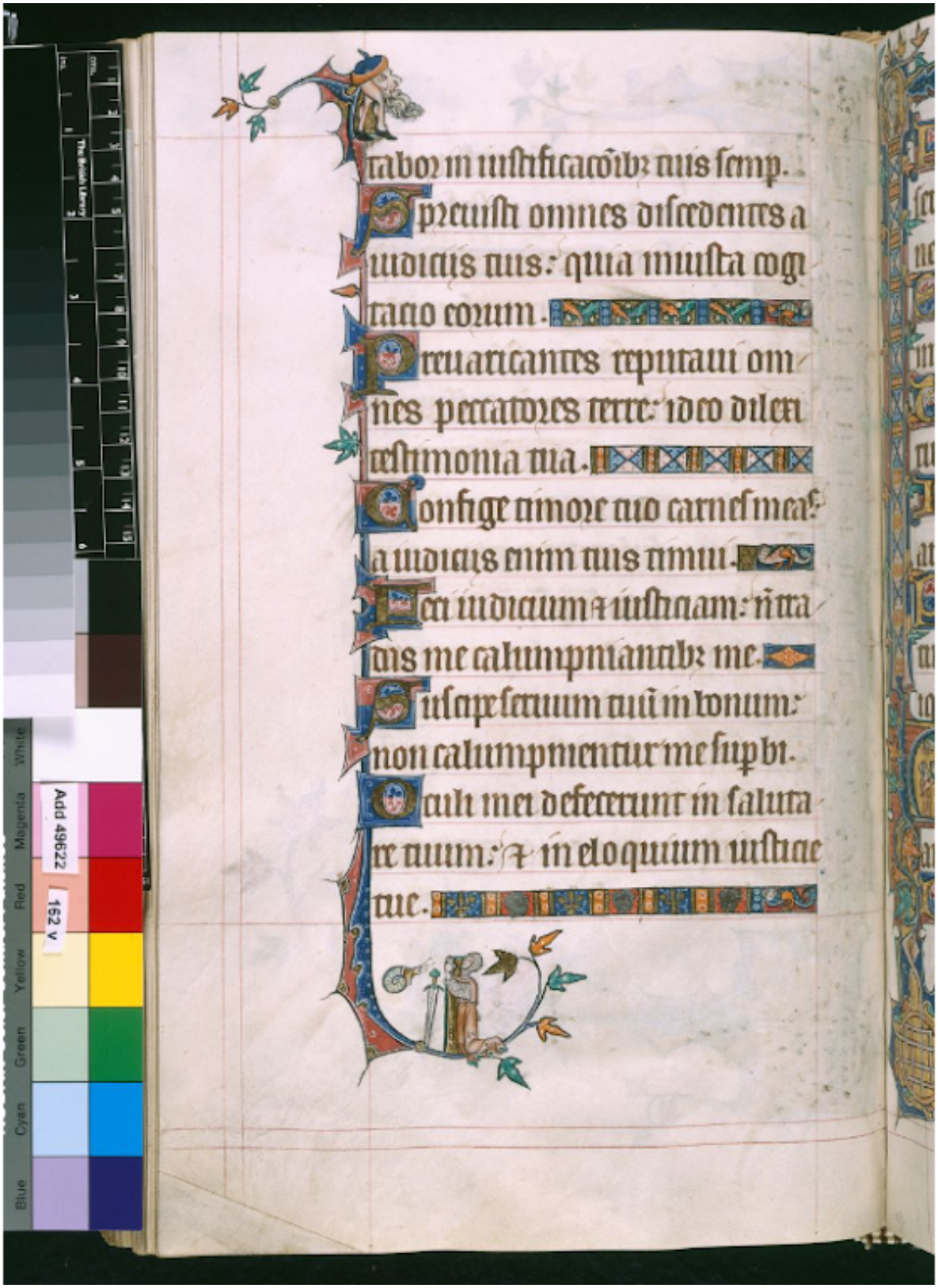

Afb. 61A: Add MS 49622, 1310-1324, het Gorleston Psalterium, folio 162v, velijn codex, 32,5 cm × 23,5 cm. The British Library, Londen. Afbeelding van The British Library Digitised Manuscripts (http://www.bl.uk/manuscripts/Viewer.aspx?ref=add_ms_49622_fs001r).

Afb 61B: Detail van folio 162v van het Gorleston Psalterium; een geharnaste figuur bidt om genade van een slak.

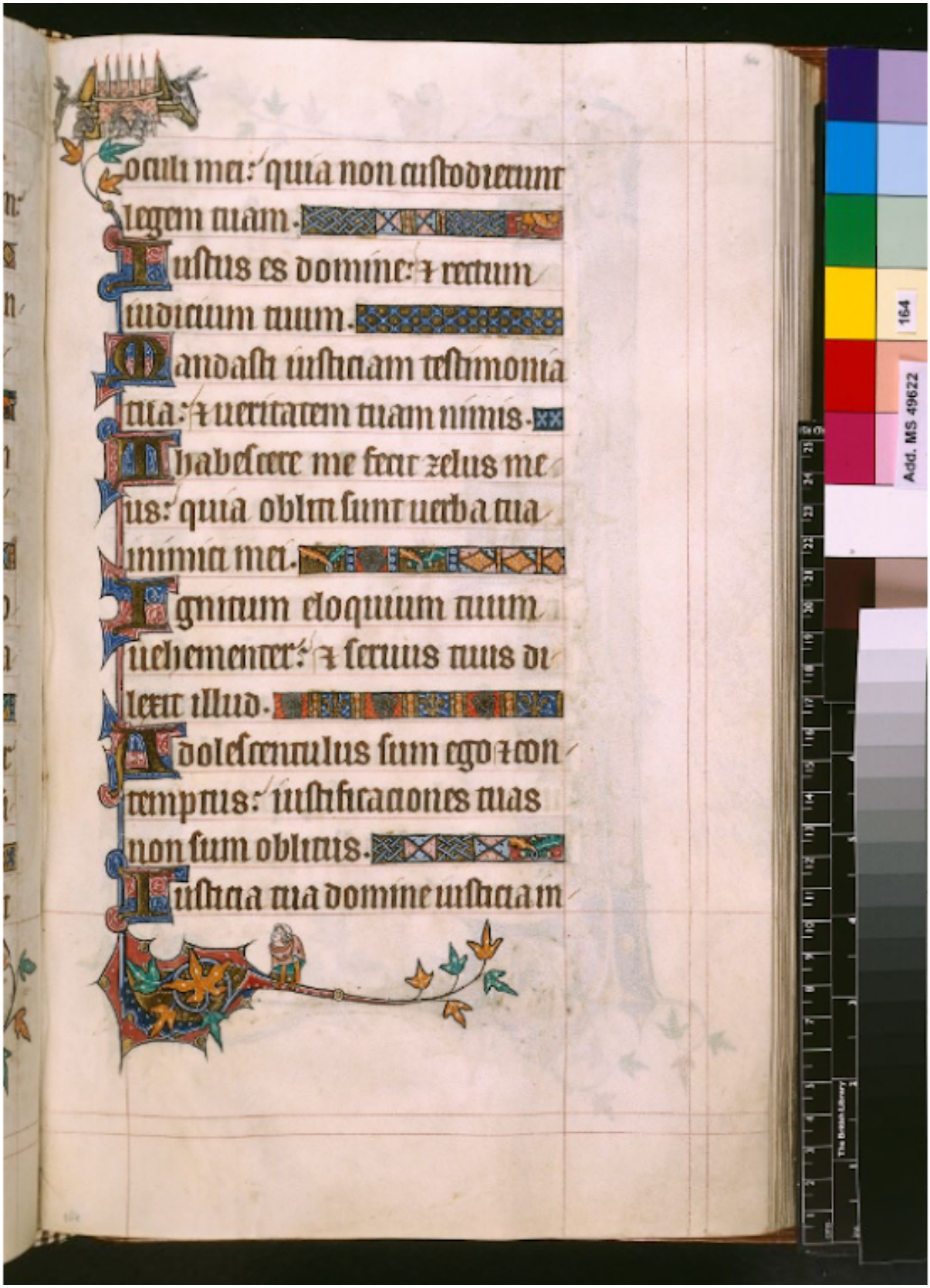

Afb. 62A: Add MS 49622, 1310-1324, het Gorleston Psalterium, folio 164r, velijn codex, 32,5 cm × 23,5 cm. The British Library, Londen. Afbeelding van The British Library Digitised Manuscripts (http://www.bl.uk/manuscripts/Viewer.aspx?ref=add_ms_49622_fs001r).

Afb. 62B: Detail van folio 164r van het Gorleston Psalterium. Konijnen branden kaarsen op een altaar.

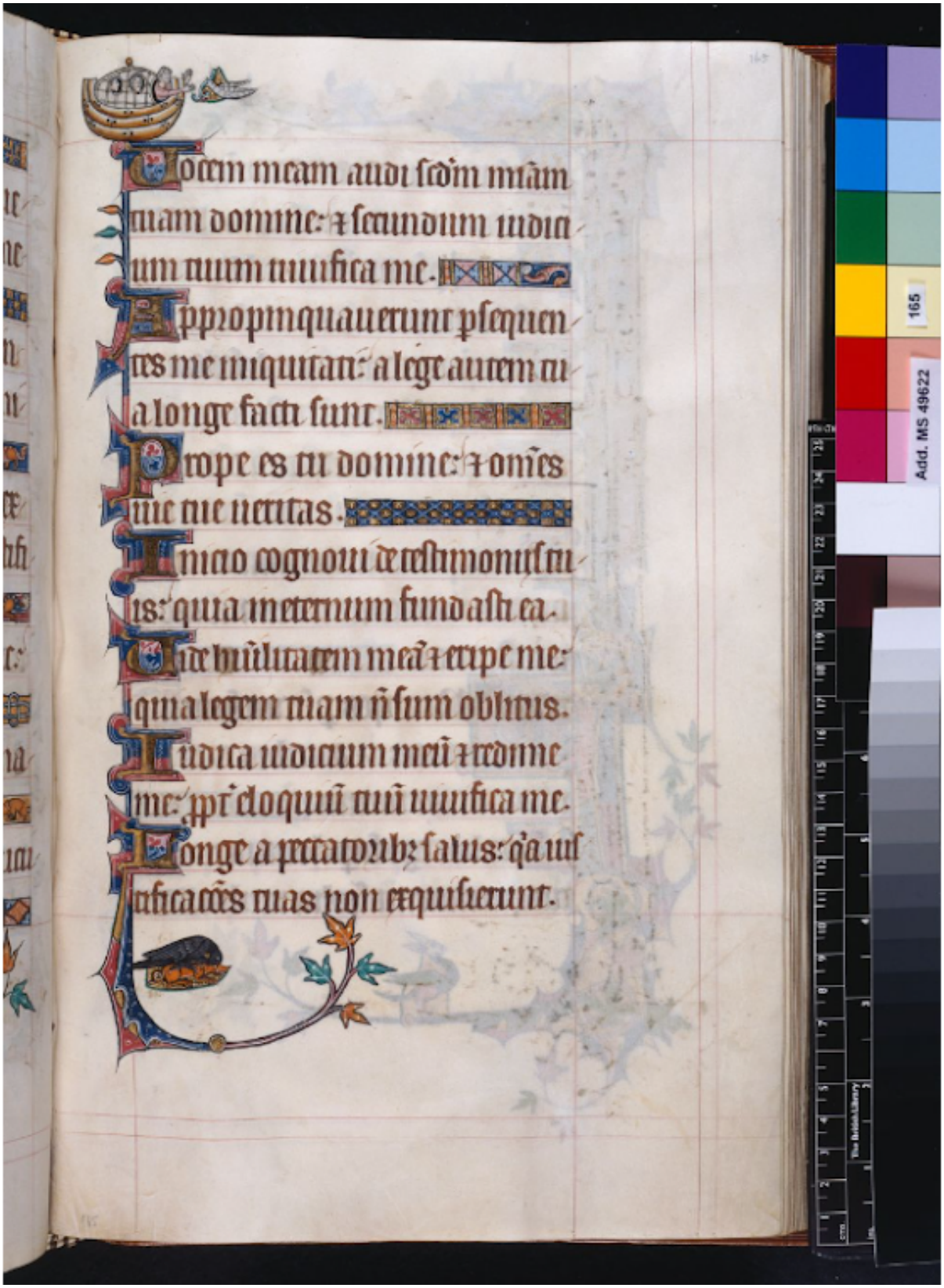

Afb. 63A: Add MS 49622, 1310-1324, het Gorleston Psalterium, folio 165r, velijn codex, 32,5 cm × 23,5 cm. The British Library, Londen. Afbeelding van The British Library Digitised Manuscripts (http://www.bl.uk/manuscripts/Viewer.aspx?ref=add_ms_49622_fs001r).

Afb. 63B: Detail van folio 165r van het Gorleston Psalterium. Een kraai zit op een hond.

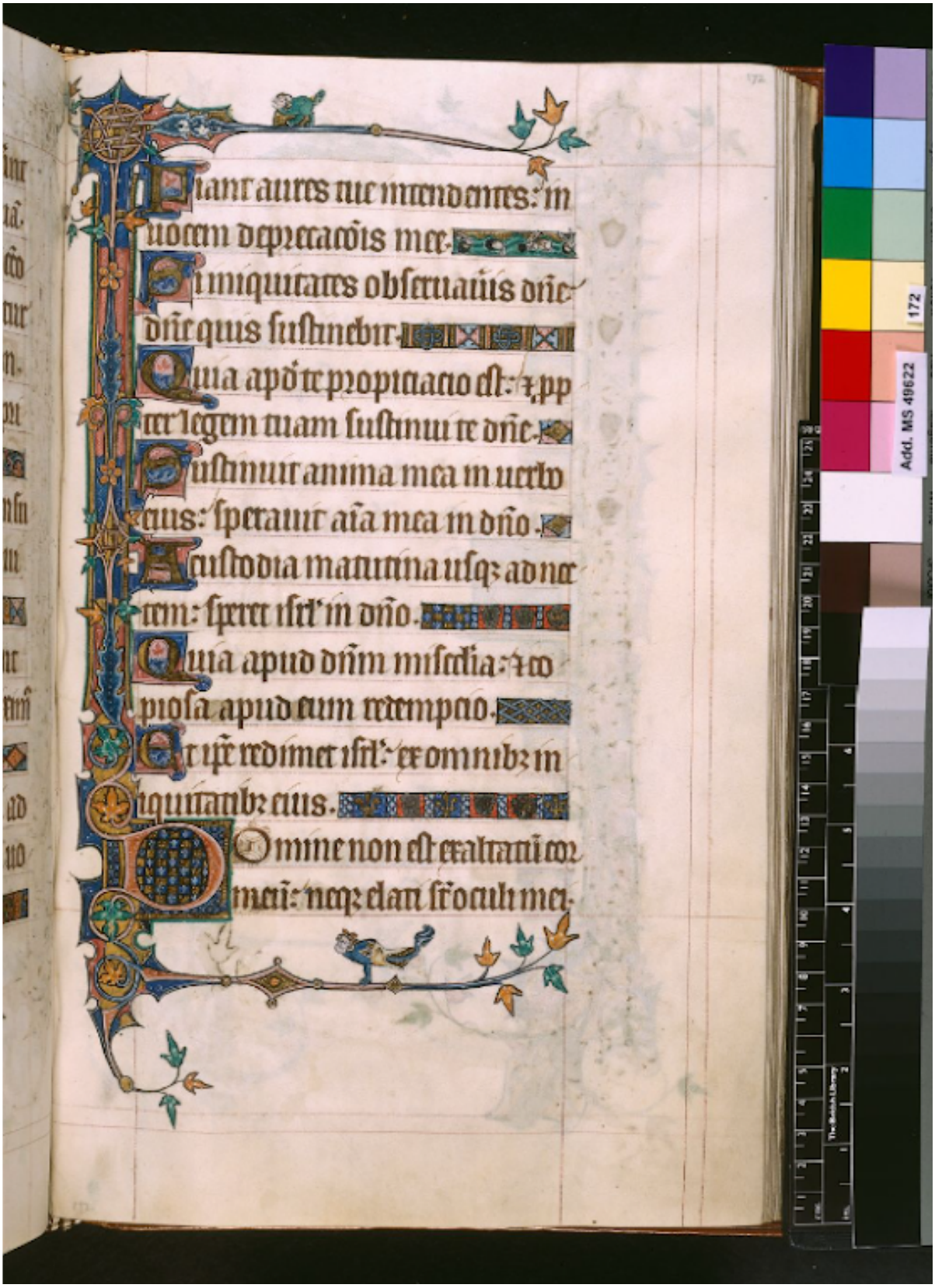

Afb.64A: Add MS 49622, 1310-1324, het Gorleston Psalterium, folio 172r, velijn codex, 32,5 cm × 23,5 cm. The British Library, Londen. Afbeelding van The British Library Digitised Manuscripts (http://www.bl.uk/manuscripts/Viewer.aspx?ref=add_ms_49622_fs001r).

Afb.64B: Detail van folio 172r van het Gorleston Psalterium. Het wapen van de graaf van Warrene in een initiaal.

Afb. 65A: Add MS 49622, 1310-1324, het Gorleston Psalterium, folio 177v, velijn codex, 32,5 cm × 23,5 cm. The British Library, Londen. Afbeelding van The British Library Digitised Manuscripts (http://www.bl.uk/manuscripts/Viewer.aspx?ref=add_ms_49622_fs001r).

Afb. 65B: Detail van folio 177v van het Gorleston Psalterium. Een hert zit in een konijnenhol.

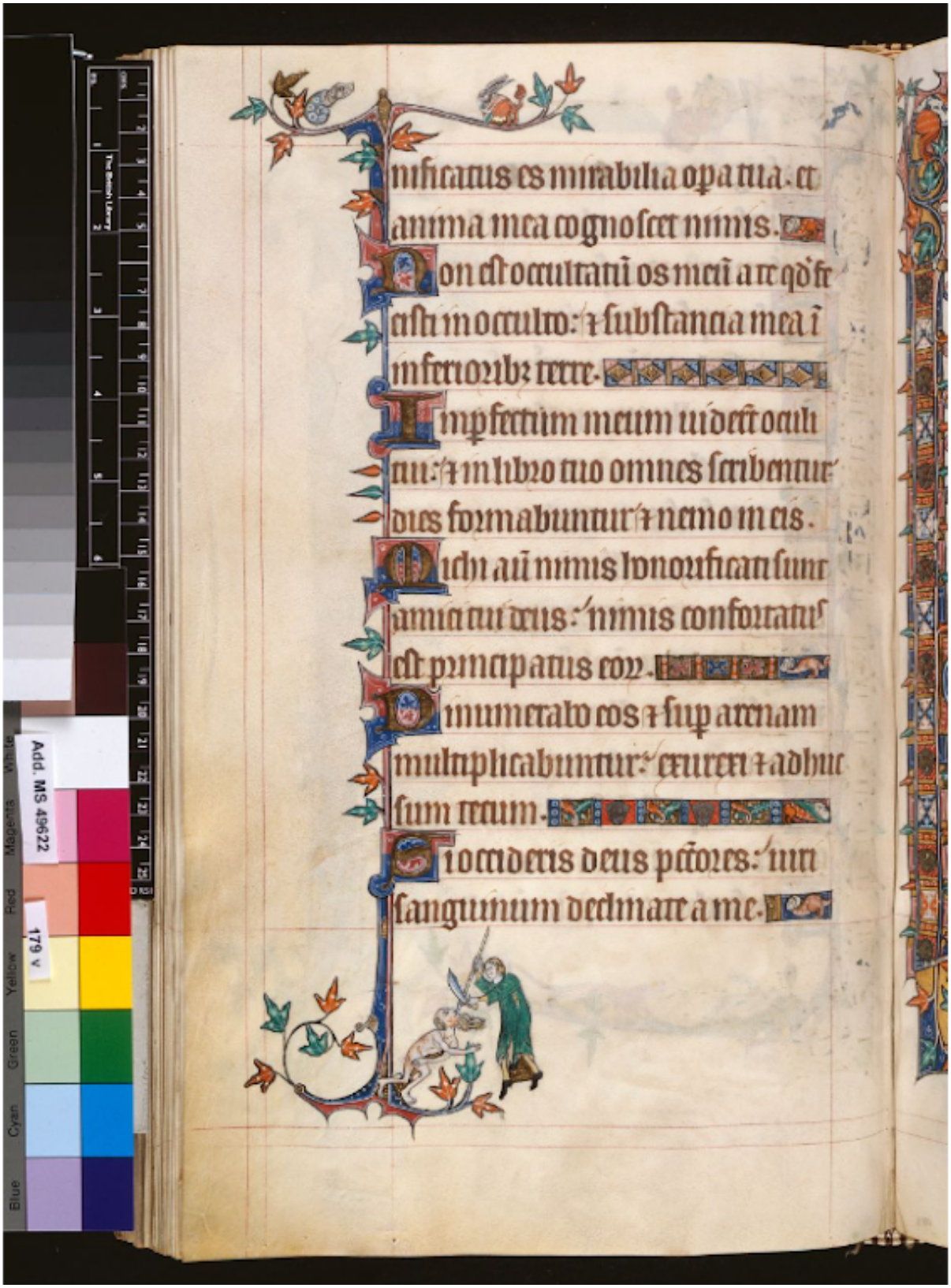

Afb. 66A: Add MS 49622, 1310-1324, het Gorleston Psalterium, folio 179v, velijn codex, 32,5 cm × 23,5 cm. The British Library, Londen. Afbeelding van The British Library Digitised Manuscripts (http://www.bl.uk/manuscripts/Viewer.aspx?ref=add_ms_49622_fs001r).

Afb. 66B: Detail van folio 179v van het Gorleston Psalterium. Een chimaera van een hond en een slak, en een chimaera van een konijn en een leeuw.

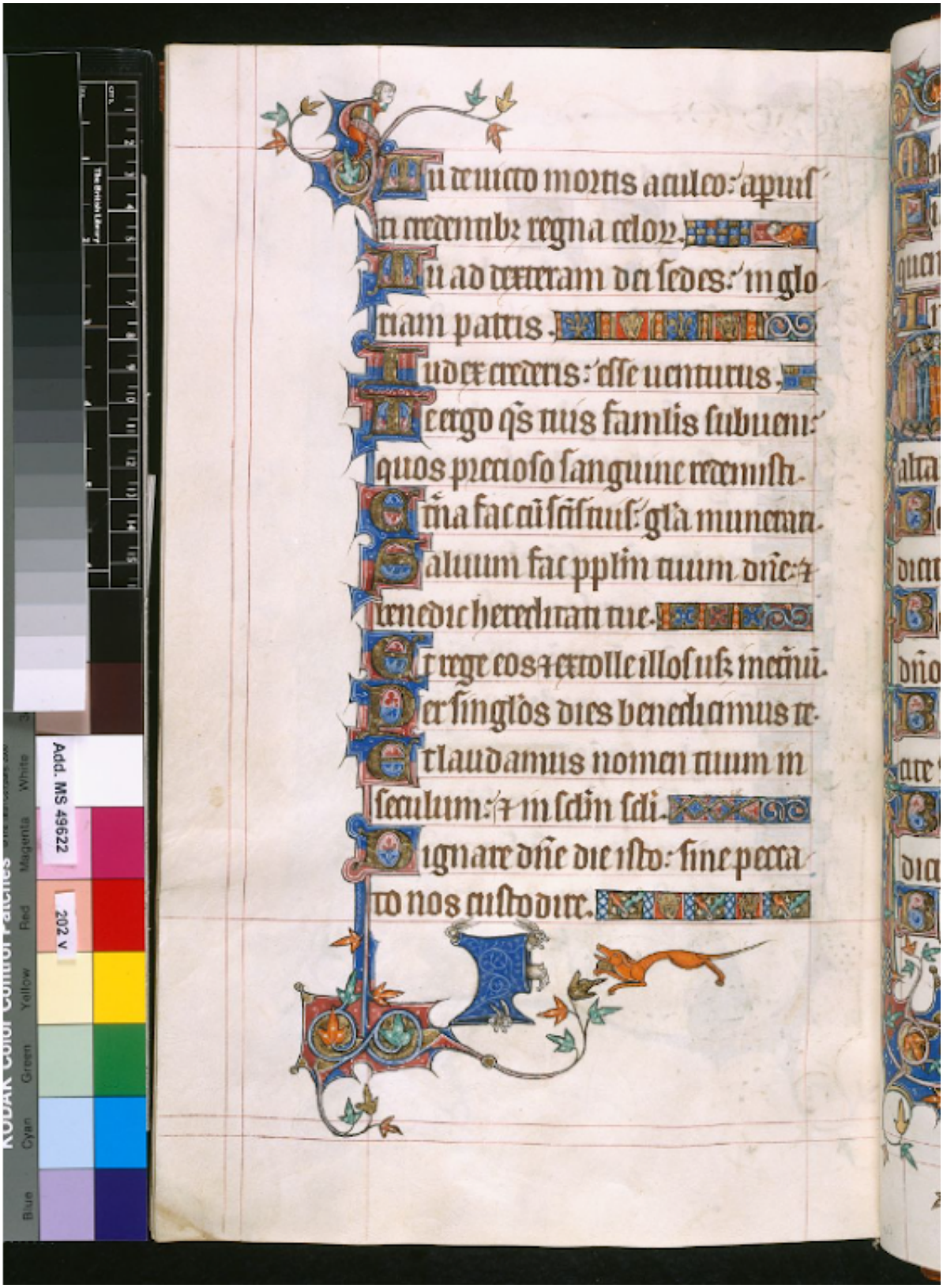

Afb. 67A: Add MS 49622, 1310-1324, het Gorleston Psalterium, folio 202v, velijn codex, 32,5 cm × 23,5 cm. The British Library, Londen. Afbeelding van The British Library Digitised Manuscripts (http://www.bl.uk/manuscripts/Viewer.aspx?ref=add_ms_49622_fs001r).

Afb. 67B: Detail van folio 202v van het Gorleston Psalterium. Konijnen verbergen zich in een kap.

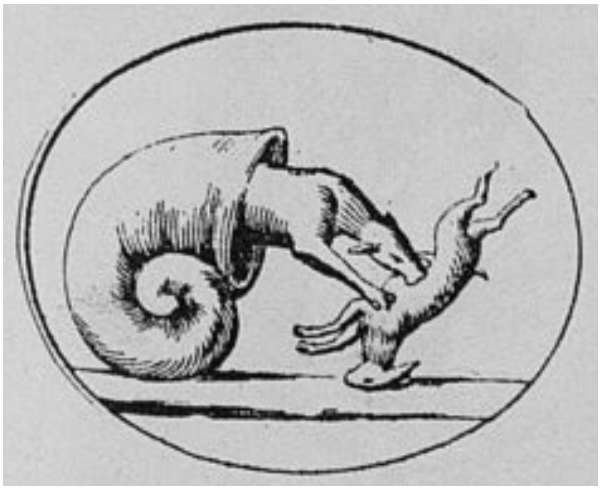

Afb. 68: Illustratie van een gemme van carneool uit Reinach, S., 1895, *Pierres gravées*, plaat bij pagina 70. Een hond springt uit een slakkenhuis en bijt een haas dood.